

Reading Visions

A Case Study in the Application of Religious Studies
Approaches and Critical Heritage Studies to a National
Religious Heritage Programme

Groningen, August 28, 2020

Author: Vera Mijnheer
Student number: S2597853
First supervisor: Dr. A.J.M. Irving
Second reader: Dr. B.M.H.P. Mathijssen

MA Religion and Cultural Heritage
University of Groningen
Faculty of Theology and Religious Studies

Summary

This study examines the programme line “the Kerkenvisies” of the Dutch national programme “Toekomst Religieus Erfgoed” from on the one hand the perspective of religious studies, and on the other hand from the perspective of critical heritage studies. It does so by critically reading the main documents that accompany the Kerkenvisies. A focus lies on the aspects of the Authorized Heritage Discourse (AHD) as described by Laurajane Smith and how these are represented in this national heritage programme line. Lastly, this study addresses the various implications of a critical heritage reading of the programme.

Table of contents

1. Introduction	4
1.1 Research question	5
1.2 Reading guide	5
2. The Kerkenvisies in its context	7
2.1 Kerkenvisies	7
2.2 The evolution of heritage policies	9
2.3 The changing role of religion in society and its implications for religious buildings	14
2.4 Conclusion	17
3. Critical approaches to religious heritage	19
3.1 Religious heritage	19
3.1.1 Defining 'religion'	19
3.1.2 Defining '(cultural) heritage'	24
3.1.3 Conclusion	27
3.2 Critical Heritage Studies	28
3.2.1 Power dynamics	28
3.2.2 A top down approach	29
3.2.3 A focus on the material	30
3.2.4 Conclusion	31
4. A critical reading of the Kerkenvisies	32
4.1 Implications of wording and definitions	32
4.2 Aspects of the AHD	38
4.3 Considerations	42
5. Conclusion and recommendations	44
Bibliography	46
Appendices	51

1. Introduction

The heritage field has grown significantly since its emergence in the nineteenth century. Heritage today is in fact widely considered something that connects people to their past, provides a sense of community and therefore forms collective identity.¹² Heritage has become a respected part of contemporary governance in the Netherlands and around the world. An illustration of the liveliness of the topic of heritage is the fact that the Dutch government made 325 000 000 euros available for heritage specifically for the period of 2018–2021.³ Alongside the regional, national and transnational developments in heritage policy and legislation, the field of heritage studies is also flourishing. Within this academic field of heritage, a specific subfield takes a critical approach to the practice of heritage and discourse of heritage: critical heritage studies.

For the past few years, a specific kind of heritage has been the centre of attention in the Netherlands: religious heritage. Since the de-pillarization of the Netherlands in the 1960s, an increasing number of Dutch citizens do not claim affiliation with any religious denomination. This has led not only to a reduction in the number of church communities throughout the country, but also to a change in the meaning of religious heritage in society. Due to dwindling church attendance and concomitant financial troubles, church congregations find themselves struggling more and more to sustain and maintain their church buildings.⁴ Despite these dwindling numbers of church attendees, demolition of church buildings can awaken great resistance in society as the buildings are generally considered the foci of cherished memories, and as “beacons” in the landscape.⁵ The gap between the diminishing financial sustainability of the buildings, and the degree to which the buildings continue to be valued presents a problem that the Dutch government has recognized as well. Although, at first glance, this is primarily a matter of concern to religious communities, these buildings are also often recognized as monuments of Dutch heritage. Therefore, as a response to these trends, in 2018 the Dutch *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* (RCE) (Cultural Heritage Agency of the Netherlands) drew up a national programme entitled *Toekomst Religieus Erfgoed* (Future Religious Heritage). One of the main programme lines in the policy are the *Kerkenvisies* (Church Visions). A kerkenvisie is intended as a tool for municipalities to start a process of thinking about the future of the church buildings in their municipality together with all the various parties involved such as religious communities, church-owners in general, and heritage organisations. A kerkenvisie can have various forms and outcomes but can lead eventually for instance to re-use, demolition or maintenance of particular church buildings.

---

¹ Veysel Apaydin, *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage: Construction, Transformation and Destruction* (London: UCL Press, 2020), 1.

² Willem Frijhoff, *Dynamisch Erfgoed* (Amsterdam: SUN, 2007), 8.

³ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Erfgoed telt - De Betekenis van Erfgoed voor de Samenleving,” 4.

⁴ Justin E.A. Kroesen, “Recycling Sacred Space: The Fate of Financially Burdensome and Redundant Churches in the Netherlands,” in *Holy Ground. Re-Inventing Ritual Space in Modern Western Culture* (Leuven: Peeters, 2010), 180.

⁵ Jelsma, “Van Traditioneel Gebruik Tot Herbestemming,” in *Meer Dan Hout En Steen* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012), 112.

Up till now, little has been written about church re-use from the perspective of critical heritage studies.⁶ Furthermore, a gap can be found between heritage studies and the people who work in the heritage field outside of academia.⁷ This national programme line therefore, provides a valuable case study of what is at stake in terms of critical heritage concepts such as power, identity, and ownership in a national heritage programme dealing with religious heritage.

However, in this study, I will go one step further and will also examine the Kerkenvisies from the perspective of religious studies. The approach, concepts of critical heritage studies, and the insights of religious studies that I take to the subject, will bring important fresh insight into how the programme line works (or does not work). At the same time, this research will show how academic concepts and insights relate to a practical Dutch heritage programme.

1.1 Research question

Having outlined the goals of the present study, we can turn to the central research question:

What insights into the programme line “the Kerkenvisies” can be gained through the application of the approaches of critical heritage studies on the one hand and through the lens of religious studies on the other hand and what are the implications of these insights?

In order to explore this central question, I will attempt to answer the following sub-questions:

- Which insights can be gained into the Kerkenvisies through the application of critical heritage studies approaches?
- Which insights can be gained into the Kerkenvisies through the application of religious studies approaches?
- How do these insights possibly affect the implementation of kerkenvisies?
- How could these insights help improve the implementation of kerkenvisies?

These questions will be answered by critically examining several documents that are entangled with the Kerkenvisies. The main document that will be investigated is the guidance document that the RCE provided for all parties that want to draw up a kerkenvisie: “Bouwstenen voor een Kerkenvisie”. Furthermore, the “Samenwerkingsafspraken 2018-2021 Programma Toekomst Religieus Erfgoed” and the presentation “Kerkenvisies als kans” will be analysed critically (all three documents can be found in the appendices 1,2 and 3)

---

⁶ Paul Post, "De Actuele Positie van Kerkgebouwen in Nederland. Het Perspectief van ‘Open Sacraliteit’ Nader Verkend," *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 32 (2016): 147.

⁷ Tim Winter, "Clarifying the Critical in Critical Heritage Studies," *International Journal of Heritage Studies* 19, no. 6 (2013): 533.

1.2 Reading guide

First, in the second chapter, I will provide some background on the Kerkenvisies. What exactly does a kerkenvisie entail? How does it work? In the same chapter I will then focus on the context in which the Kerkenvisies have emerged. The third chapter will be centred around critical approaches to religious heritage. The discourses of religion and heritage will both be discussed and critical notions will be provided for the analysis in chapter four. The fourth chapter will then discuss these critical insights in relation to the Kerkenvisies. Lastly, I will provide a short conclusion with some recommendations.

2. The Kerkenvisies in its context

In this chapter we will be looking at what precisely is a kerkenvisie and how the Kerkenvisies and the programme Toekomst Religieus Erfgoed fit within the broader context of monumental care and heritage policies in the Netherlands and the changing role of religion in the Netherlands. By doing so, this chapter will on the one hand ensure a thorough understanding of the Kerkenvisies and the context it emerged in and on the other hand will already lay out some matters that will be of use for analysing the programme line.

2.1 Kerkenvisies

First, it must be noted that the Kerkenvisies is not a policy, but the name of one of the programme lines of the overarching programme Toekomst Religieus Erfgoed which was launched in 2018, and will continue in force until 2021. This programme – a direct result of the earlier agenda Toekomst Religieus Erfgoed (2014-2016) – consists of five main programme lines: the Kerkenvisies, Knowledge, Sustainability, Accessibility and Support.⁸

The occasion for the Dutch government to start working with religious heritage in the Netherlands was the ongoing difficulties that church owners were – and still are – facing due to dwindling church attendance, and diminishing financial resources, making it sometimes hard to maintain their church building(s).⁹ The Dutch government realised that many church buildings would be lost if this continued without intervention. Therefore, the main objective of the the Kerkenvisies, and of the programme in general, is preservation of this national material heritage. In addition, the programme aims at developing sustainable future perspectives for the Dutch church buildings.¹⁰ What lies underneath these main objectives however, is the wish of the Dutch ministry of *Onderwijs, Cultuur and Wetenschap* (OCW: Ministry of Education, Culture and Science) to preserve as many monumental churches as feasible.¹¹ Although the initiative for this programme came from the ministry of OCW, it is its executive body the Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed that has set up the programme and is in charge of executing it. The RCE, in turn, delegates several tasks to the provincial ‘erfgoed steunpunten’ and lastly the implementation of the Kerkenvisies is enacted at the local level by the municipalities.

A kerkenvisie is an integral vision regarding church buildings that a municipality can set up in collaboration with church owners and other stakeholders. At first glance, all the church buildings based in the municipality are taken into account when the municipality decides to set up an integral kerkenvisie. The funding that can be called upon is based on the number of religious buildings in the municipality. If for some reason owners choose to withdraw from being a part of the kerkenvisie, they are free to do so. With the money allocated, a municipality can also choose to hire an external

---

⁸ Toekomst Religieus Erfgoed, “Nationale Kerkenaanpak,” <https://www.toekomstreligieuserfgoed.nl/nationale-kerkenaanpak> (Accessed on April 20, 2020).

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Bouwstenen voor een Kerkenvisie,” (2019), 8.

company that can help draw up a kerkenvisie instead of having to do it on their own. The vision is eventually drafted involving all the parties in the municipality that are concerned with this matter and are interested in participating.¹² Opening up the dialogue about the future of the local church buildings between churches, municipalities and other stakeholders is what a kerkenvisie is ultimately about.

As noted above, every municipality that registers for a kerkenvisie at the RCE can obtain a specific amount of funding based on the total amount of “church buildings” in the municipality (regardless of the church owners’ decision to be involved in this vision or not) after their application is endorsed. For this reason, the RCE has defined what it considers a church building to avoid misunderstandings. A church building in the RCE’s definition is: “A building that is consciously built as a place of worship irrespective of denomination”.¹³ After application, funding will be allocated according to the amount of church buildings in the municipalities, but municipalities can decide for themselves whether they want to include other religious heritage (cemeteries for instance) in their kerkenvisie.

In order to locally help set up a kerkenvisie, the RCE provided a *Handreiking*: an accompanying document which provides guidelines for anyone who wants to construct up a kerkenvisie themselves. The document is especially intended for municipalities, but is useful for all different kind of stakeholders as well, such as church congregations, other owners of church buildings, heritage organisations and civil representatives.¹⁴ All these parties can and should be involved when a municipality decides to apply for a kerkenvisie.

Although initiatives can come from all the parties that are mentioned above, the final decision to apply lies with the municipality and more specifically with the alderman who is responsible for heritage. It is his or her signature that is needed for a form that attests that the alderman agrees to the application. After the application is submitted by the municipality to the RCE and the RCE has approved the application, the municipality can start to build the kerkenvisie in cooperation with the other parties involved.

Six municipalities served as a pilot, and after that 130 other municipalities have already decided to start a kerkenvisie. The pilot municipalities were assigned a process supervisor (*proces begeleider*) who would guide and assist them set up the kerkenvisie and to whom they could ask questions. Also, there were meetings scheduled between all the pilot municipalities and the RCE – all to help these municipalities in the process of making a kerkenvisie. All the other municipalities who have started the process of making a kerkenvisie can call the process supervisors when they have questions.

In short, a kerkenvisie can thus be understood as a plan for how to manage and to engage with the whole procedure for finding ways to deal with the (financial)

---

¹² Ibid.

¹³ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Bouwstenen voor een Kerkenvisie,” (2019), 9: “Als kerkgebouw wordt betiteld een gebouw dat doelbewust als gebedshuis is gebouwd, ongeacht de denominatie.”

¹⁴ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Bouwstenen voor een Kerkenvisie: Handreiking,” (2019), 3.

problems that owners of places of worship face. Because no place of worship is the same, kerkenvisies are always customised. The form and outcomes of a kerkenvisie are therefore not fixed beforehand by external bodies. Decisions regarding the religious heritage are always made in consultation with the owners and a kerkenvisie does not necessarily entail finding new purposes for as many places of worship as possible. Possible outcomes of the process may be, for instance: the setting up of a document in which agreements for future actions are defined when problems become more pressing, or the establishing of yearly meetings to keep the involved parties up to date on the situation of the buildings. But the process may also lead to the conclusion (by mutual agreement) that a place of worship has to search for side activities which will make it more economically resilient or even to the decision of reuse or demolition. The complete Handreiking can be found in the appendices (see appendix 1).

2.2 The evolution of heritage policies

Since their origins in the nineteenth century,¹⁵ heritage policies and monumental care have gone through various phases of development and changes. The history of the field of heritage in the Netherlands is closely related to broader, international developments in heritage policy and practice. The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), founded in 1945, and its advisory organ the International Council on Monuments and sites (ICOMOS), for instance, play a leading role in these international developments. For this reason, the Dutch history of the heritage field cannot be separated from the evolution of UNESCO itself. Before discussing the specific situation in the Netherlands regarding heritage and monumental policies, I will therefore attempt to place these developments in their international context by highlighting some significant developments in UNESCO and ICOMOS. In addition, in order to gain insight into the vision of ICOMOS and UNESCO regarding heritage management, I will discuss a selection of their most influential documents that reveal the various changes through which the organs went.

As stated in the 1972 World Heritage Convention (WHC), the main goal of UNESCO is to protect and conserve the world's most important cultural and natural heritage sites.¹⁶ In the WHC, UNESCO recognizes both that cultural heritage of 'Outstanding Universal Value' (OUV) exists, and that it needs to be preserved. UNESCO defines Outstanding Universal Value as follows:

Outstanding universal value means cultural and/or natural significance which is so exceptional as to transcend national boundaries and to be of common importance for present and future generations of all humanity. As such, the permanent protection of this heritage is of the highest importance to the international community as a whole. The Committee defines the criteria for the inscription of properties on the World Heritage List.¹⁷

---

¹⁵ Laurajane Smith, *Uses of Heritage* (London: Routledge, 2010), 17.

¹⁶ Lynn Meskell, "Transacting UNESCO World Heritage: Gifts and Exchanges on a Global Stage," *Social Anthropology* 23, no. 1 (2015): 7.

¹⁷ World Heritage Centre, "Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention," 14, <https://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> (Accessed on July 8, 2020).

The outcome of the 1972 convention was the World Heritage List which includes sites that meet, in UNESCO's estimation, the criterion of OUV.¹⁸

Another important document, from which the attitude of UNESCO regarding amendments to heritage sites can be determined, is the Venice Charter which was established by ICOMOS in 1964. This charter is concerned with the guidelines of restoration and preservation of built heritage.¹⁹ In article 9, it states that heritage restoration is a highly specialized operation which has as its main goal to preserve the aesthetic and historical value of its heritage while at the same time respecting original materials and authentic documents. In the case of uncertainty about these aspects, it is better to not restore according to the Venice Charter. If there is no other option than to restore while at the same time uncertainty is present, the Charter recommends restoration, but only in a way in which the restoration can be clearly distinguished from the previous structure and materials. In any case, each restoration must be preceded by a historical and archaeological investigation.²⁰ In sum, in these early documents, UNESCO's emphasis regarding heritage lay heavily on preserving the authenticity of heritage (viz. tangible heritage) in general.

In the intervening decades, this emphasis on conservation and material heritage has shifted somewhat. For instance, in 1994 the Nara document on authenticity was released following the Nara Conference, in which UNESCO recognized most historic buildings have been altered in some way, and that these alterations are part of their value.²¹ In this document they also observed that 'authenticity' is a term whose meaning will differ between cultures and even within cultures.²² Besides the Western connotation of authenticity, UNESCO further acknowledged that the OUV tended to favour Western heritage over heritage of other cultures. In 1994, the Organization adopted the Global Strategy for a Representative, Balanced and Credible World Heritage List.²³ In addition, in the early years of the current century, UNESCO's exclusive focus on built heritage was addressed. In the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003), the importance of intangible heritage was officially stated, and, as a result the List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity came into existence.²⁴ Although UNESCO became more aware of its own lenses through which it perceives and evaluates heritage, instruments such as the OUV are still in place for the designation of heritage, making a certain degree of critical reflection on heritage discourse and representation still urgent.

Similar developments in heritage management policy can be found in the Netherlands. One of the first associations that engaged in heritage protection in the Netherlands was the Heemschut Heritage Association (1911) which was committed to

---

¹⁸ Lorenzo Casini, "International Regulation of Historic Buildings and Nationalism: The Role of UNESCO," *Nations and Nationalism* 24, no. 1 (2018): 133.

¹⁹ See https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf for the Venice Charter

²⁰ Ibid

²¹ Sophia Labadi and Colin Long, *Heritage and Globalisation* (New York: Routledge, 2010), 70.

²² Labadi and Long, *Heritage and Globalisation*, 71.

²³ Christoph Brumann and David Berliner, *World Heritage on the Ground: Ethnographic Perspectives* (New York: Berghahn Books, 2016), 255-256.

²⁴ UNESCO, "Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" Article IV, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000132540/PDF/132540eng.pdf.multi> (Accessed on June 28, 2020).

trying to prevent radical transformations of Dutch towns and cities in the wake of large-scale industrialisation.²⁵ The Association was active for decades and played an important role in the years of reconstruction after the Second World War. Moreover, after the war, the Dutch government gradually started to take a different, more engaged approach towards heritage preservation. The 1961 Historic Buildings and Monuments (Preservation) Act exemplifies this shift.²⁶ In addition, a list of objects of historic or monumental value was developed. This list became a leading national instrument for the allocation of grants, or tax relief for restoration. Due to this institutionalization of heritage management, local and regional social initiatives for the protection of important buildings were drastically diminished.²⁷

From the 1970's onward, most European countries, including the Netherlands, experienced a shift away from the singular focus on the protection of (built) heritage towards a heritage management policy that was an integral part of a broader movement including urban and regional regeneration and socio-economic developments.²⁸ This led to heritage becoming of great importance in many redevelopment programmes, which in turn led to a new way of thinking about heritage conservation, namely as a means to improve social, cultural, ecological and economic practices.²⁹

In 1988, a revision of the 1961 Monuments and Historic Buildings Act came into force in the Netherlands. The new Act was mainly intended to clarify heritage management and protection processes and to streamline procedures. Nonetheless, the new Act did not actually provide tools for more complex heritage management cases, and it left little room for initiatives from regional and local levels.³⁰

The situation changed with the Belvedere Memorandum (1999–2009) which set in motion a shift in thinking regarding heritage in the Dutch government. The Belvedere Memorandum first of all contributed to an even greater entanglement of the heritage sector with nature management, water management, property development and leisure.³¹ More importantly, as Janssen *et al.* have argued, this programme eventually caused various paradigm shifts in the heritage sector, and in heritage policies. Before the Memorandum, the focus within Dutch heritage policies had been on material heritage. Due (in part) to the Belvedere Memorandum, intangible aspects of heritage were now increasingly taken into account in the Netherlands. Furthermore, the concept of heritage itself was 'rejuvenated': newer heritage was accorded growing interest as well. In addition, the role of non-experts became more important in heritage policy and management, which led to a shift away from government to governance.³² In 2009, the Belvedere Memorandum was transformed into the

---

²⁵ Joks Janssen et al., "Heritage Planning and Spatial Development in the Netherlands: Changing Policies and Perspectives," *International Journal of Heritage Studies* 20, no. 1 (2012): 4.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Joks Janssen et al., "Heritage Planning," 1.

²⁹ Joks Janssen et al., "Heritage Planning," 2.

³⁰ Joks Janssen, "Modernising Dutch Heritage Conservation: Current Progress and Ongoing Challenges for Heritage-Based Planning and Management", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 105, no. 5 (2014): 624-625.

³¹ Joks Janssen et al., "Heritage Planning," 9.

³² Joks Janssen et al., "Heritage Planning," 10-12.

Modernisation of Monuments Care policy, known as MoMo. In the MoMo policy, the role of the government became more decentralized.³³

Two other factors that have enhanced collaboration of the public in Dutch heritage practices are digitalization, and a growing concern for intangible heritage. Furthermore, UNESCO's Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage puts the communities to whom this intangible heritage belongs in the centre of policy.³⁴ This Convention, which the Netherlands signed in 2012, obliges the Dutch government to take measures to ensure the protection of its intangible heritage.³⁵ Although intangible heritage has received more attention and is better safeguarded because the Netherlands signed this convention, there is no national law in force regarding intangible heritage comparable to that in place for tangible aspects of heritage.³⁶ While this may seem to imply that tangible heritage is valued or protected more than intangible heritage, in fact the Dutch government actively choose to not make a law specifically for intangible heritage as it was argued that this would interfere with a central aspect of intangible heritage, namely its ability to change. Instead, intangible heritage is mostly protected by the allocation of subsidies in the Netherlands.³⁷

The challenges posed by the democratisation of heritage set in motion in the early 2000s remain difficult for heritage professionals.³⁸ Van der Hoeven distinguishes three main strategies regarding how heritage professionals in the Netherlands have responded to the aim of more participation. First, they seek to become actively involved in their present city or district. Secondly, they focus on the recent past and contemporary understandings of cultural heritage. And lastly, they use new media technologies to their advantage.³⁹

The Faro Convention, established by the Council of Europe in 2005, emphasizes the cultural value of heritage for society.⁴⁰ This convention aims for more participation in cultural heritage by the public. Although the Netherlands did not sign the Faro Convention, the RCE has drawn up a programme called 'the Faro programme', in which they research how grassroots initiatives and participation can be facilitated

---

³³ Joks Janssen, "Modernising Dutch Heritage Conservation," 627.

³⁴ Arno van der Hoeven, "Networked Practices of Intangible Urban Heritage: The Changing Public Role of Dutch Heritage Professionals," *International Journal of Cultural Policy* 25, no. 2 (2016): 234.

³⁵ Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, "Het verdrag nationaal," <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/hetverdragnationaal> (Accessed on June 17, 2020).

³⁶ Katja Lubina, "Netherlands", in *The Impact of Uniform Laws on the Protection of Cultural Heritage and the Preservation of Cultural Heritage in the 21st Century* (Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2010), 265.

³⁷ Lubina, "Netherlands," 269.

³⁸ Van der Hoeven, "Networked Practices," 235.

³⁹ Van der Hoeven, "Networked Practices," 237.

⁴⁰ ROM, "De geest van het Faro-verdrag daalt neer over Nederland," <http://romagazine.nl/de-geest-van-het-faro-verdrag-daalt-neer-over-nederland/23172> (Accessed on June, 17 2020).

and stimulated. The outcome of this programme will be an advice for the Minister of Culture (OCW) on whether or not to ratify the Faro Convention.⁴¹

In terms of restoration of the built heritage, the Dutch approach has been to emphasize retaining the ‘character’ of a building.⁴² It is not clearly stated what ‘character’ entails exactly nor how this is assessed. Nonetheless, this emphasis suggests that a restoration should try to fit in with the purposes of the heritage site or object before the restoration. Within this broader goal, there are several guiding principles for the restoration of tangible heritage in the Netherlands. First, a restoration should be carried out as meticulously as possible, and must not be made larger than strictly necessary. In addition, preference is to be given to regional materials that are the same as those used before the planned intervention. This means that previous restorations should not be undone, but should be seen as part of the heritage.⁴³ These Dutch guidelines for preserving heritage agree in large part with the guidelines of UNESCO, which is the result of the Netherlands’ implementation of UNESCO’s international framework in their national regulations after signing the World Heritage Convention in 1992.⁴⁴

Another important shift in Dutch policy occurred in 2016. Before this year, national legislation regarding heritage was fragmented. This changed with the implementation of a new *Erfgoedwet* (Heritage Act) which combined six previous laws.⁴⁵ The Act specifies, among other things, how national built heritage (or monuments) is designated. Like UNESCO, the Netherlands also choose to grant heritage status to sites according to certain values and criteria. Article 3.1 of the Act states that the Minister can decide to designate a monument or archaeological monument of general interest as a national monument for its beauty, its significance for science, or its cultural-historical value as a national monument.⁴⁶ Municipalities and Provinces can designate monuments as well (as municipal monuments and provincial monuments, respectively) using the same criteria, with the difference that in these cases the monuments are not considered of “general interest”, but in the local or regional interest.

The Heritage Act will itself be transformed in 2021. From that moment on, a new *Omgevingswet* (Environment Act) will come into effect, under which some aspects of the current Heritage Act will be accommodated. In practice, this broadly entails that the identification of national monuments will be classified under the Heritage Act, and the manner in which heritage monuments are handled in the physical

---

⁴¹ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Erfgoedparticipatie Faro,” <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro> (Accessed on June 17, 2020).

⁴² Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Erfgoed telt,” 9.

⁴³ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Uitgangspunten en Overwegingen Advisering Gebouwde en Groene Rijksmonumenten,” 5.

⁴⁴ Stefan Fisch, *National Approaches to the Governance of Historical Heritage over Time: A Comparative Report* (Amsterdam: IOS Press, 2008), 143.

⁴⁵ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Bundeling van 6 Wetten en Regelingen,” <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedwet/bundeling-van-6-wetten-en-regelingen> (Accessed on July 2, 2020).

⁴⁶ Wettenbank, “Erfgoedwet,” article 3.1 <https://wetten.overheid.nl/BWBR0037521/2020-04-01#Hoofdstuk3> (Accessed on July 15, 2020).

environment is regulated in the Omgevingswet.⁴⁷ In addition, the Omgevingswet lays a significant emphasis on participation. For example, when administrative bodies put in place a new *Omgevingsvisie* (Environment Vision) (one of the components of the Omgevingswet) they are obligated to demonstrate how citizens, companies, and organisations were involved in the preparations of the vision.⁴⁸

What emerges from the brief history of international and national heritage developments sketched above, is that the Netherlands today places a great emphasis on participation. This can be appreciated as a positive step towards getting communities more involved in their own heritage. At the same time, however, the policies remain vague with respect to how the various parties will actually get involved in heritage practices. In the Omgevingsvisies, all government layers are obliged to include non-governmental parties in their processes and deliberations, but precisely how they chose to do so is their own decision. Because there is no one way to ensure that these parties participate, there can be significant differences in the forms participation may take. For instance, a broad distinction between minimalist forms and maximalist forms of participation can be made. For the most part, organisations show a tendency to foster minimalist forms of participation, which ensure that professionals retain control and authority. Maximalist forms of participation on the other hand “try to give the public more control over the process and outcomes of participatory activities.”⁴⁹ Differences in forms (and goals) of participation form is something to keep in mind when evaluating heritage policies and practices: not all forms of participation are alike.

2.3 The changing role of religion in society and its implications for religious buildings

As the role of religion gradually changed in Dutch society in the twentieth century, so did the role of the corresponding buildings. This change is not only applicable for church buildings and Christianity, but also for other religions such as for instance Islam, Judaism, and Buddhism, albeit in differing ways. The Dutch religious landscape has become significantly more plural throughout the last century, and that to a greater degree than many other continental European countries. This is due, in part, to the Netherlands’ not having a state church, which enables religious communities to act without considerable restrictions, or, on the other hand, privileges.⁵⁰

---

⁴⁷ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Omgevingswet versus Erfgoedwet,” <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/omgevingswet/erfgoed-in-de-omgevingswet/omgevingswet-versus-erfgoedwet> (Accessed on July 5, 2020).

⁴⁸ Aan de slag met de Omgevingswet, “Participatie in de Omgevingsvisie,” <https://aandeslagmetdeomgevingswet.nl/participatieomgevingswet/participatie-instrumenten/participatie-omgevingsvisie/> (Accessed on July 5, 2020).

⁴⁹ Van der Hoeven, “Networked Practices,” 234. See also: Nico Carpentier, “Differentiating between Access, Interaction and Participation,” *Conjunctions. Transdisciplinary Journal of Cultural Participation* 2, no. 2 (2015): 7-28.

⁵⁰ James C. Kennedy and Jan P. Zwemer, “Religion in the Modern Netherlands and the Problems of Pluralism,” *BMGN - Low Countries Historical Review* 125, no. 2-3 (2010): 238.

Christians constitute the religious group that faces the greatest decline in members in absolute numbers throughout the past decades in the Netherlands.⁵¹ Moreover, church buildings constitute largest portion of designated places of worship in the Netherlands. While church buildings in the past were primarily used and recognized for the religious practices affiliated with them, in the 1970s Dutch church buildings began to be recognized increasingly as monuments of history and art independently of their religious purpose.⁵² In the later years of the last century, many older church buildings became sites of cultural tourism, and started to attract interest as places of contrast, cultural heritage, and as “relics of a fascinating past”.⁵³ Already in the early eighties, Regnerus Steensma distinguished three main reasons why churches were becoming attractive tourist destinations:⁵⁴ first, because of the artistic qualities of the church interiors; second, because of the “historical and cultural significance of the buildings and their furnishings”; and third, because of what he calls the “special atmosphere in a church”.⁵⁵ This last factor, however the least tangible and most vaguely defined, can not be diminished in its potential importance for many church visitors (whether or not they consider themselves religious).

Alongside the fact that church buildings are now often seen through a different lens from that through which they were viewed in the past, a shift in church uses can also be observed. Traditional forms of Christian ritual and worship are becoming more and more marginalized, whereas new and often fluid forms of religious rituals and spiritual practices are emerging. Frequently, these new rituals, such as those developed for victims of violence, are not bound to a church building anymore, or indeed to any other religious building for that matter.⁵⁶ These changes of how church buildings are perceived and used prompt a question of identity. What exactly are the identities of these ancient buildings in a contemporary Western context such as the Netherlands?⁵⁷

The issue of identity is closely related to the role of religion, and the heritage of religious buildings in the Netherlands. From the 1990s onward, and particularly between 2000 and 2010, the questions arising from the large-scale closing of

---

⁵¹ The Jewish community has also experienced a tremendous decline in members who attend synagogue in the course of the twentieth century when considered in terms of percentages. This is due in no small degree to the genocide in World War II: three quarters of Dutch Jews were murdered during the War. When talking in absolute numbers, however, Christian churches in the Netherlands have had and still have the greatest numerical decline. in weekly attendance, and at the same time the greatest number of buildings that are not ensured survival in the Dutch context.

⁵² Regnerus Steensma and Justin Kroesen, "Experiencing the Numinous in a Medieval Village Church: The Protestant Church at Zeerijp," in *Sacred Places in Modern Western Culture* (Leuven: Peeters, 2011), 143. It is true that already since the Reformation church spaces were converted to other uses in the Netherlands – a practice which continued through the French period, and into the 19th century. Still, the recognition of church buildings for their artistic and historical value was new in the 1970s.

⁵³ Paul Post, Arie L Molendijk and Justin E. A Kroesen, *Sacred Places in Modern Western Culture* (Leuven: Peeters, 2011), 4.

⁵⁴ Regnerus Steensma, *Kerken ... Wat doe je ermee?* (Baarn: Bosch & Keuning, 1981). In Steensma and Kroesen, "Experiencing the Numinous," 143.

⁵⁵ Steensma and Kroesen, "Experiencing The Numinous," 143.

⁵⁶ Post, Molendijk and Kroesen, *Sacred Places*, 3.

⁵⁷ Post, Molendijk and Kroesen, *Sacred Places*, 4.

churches were becoming more pressing than ever. In some Roman Catholic dioceses, up to 15% of the church buildings closed in these decades.⁵⁸ In the Dioceses of Den Haag and Utrecht in particular, this led to a noticeable trend with the church organization itself: the favouring of urban church buildings over rural church buildings. This favouring is reflected in the higher number of rural church buildings that have been closed in comparison to urban church buildings. Church communities often have felt that there is no room for dialogue about these closures. The accelerating top-down process of church closures has led to debate and fierce protests both in Roman Catholic and in Protestant communities, both inside and outside the churches.⁵⁹

Since 2007, the option of re-use is more often chosen than demolition of church buildings. Although it can be argued that re-use is preferable over demolition, it comes with various obstacles. The pathway leading to a decision about how the building should be reused can be long and complicated as people often have their own ideas about which practices are acceptable in a church building and which are not.⁶⁰

In 2006, the Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) published a report entitled *Geloven in het publieke domein* (Believing in public sphere) on the changing role of religion in Dutch society. The mere preparation of the report itself reveals that the broader societal shifts that we have discussed above were gaining the attention not only of members of church communities, or local people with an affiliation (social, or religious) with a particularly church building, but also national governmental bodies.⁶¹ The report, however, received much criticism. It was found to be too abstract, and its deductive approach to religion has been faulted for leaving little room for changing religious practices.⁶²

Since the beginning of the century, many publications have appeared in the Netherlands on the closing and reuse of church buildings, some writing from a Christian perspective, and some not. Although there have been numerous articles, books, and papers written from various angles, including the viewpoint of church buildings as heritage, Paul Post has argued that little has been written about church reuse from the perspective of critical heritage discourse in a broader sense.⁶³ In particular, two closely related subjects that are widely addressed in critical heritage studies, 'ownership' and 'appropriation', are also applicable in the current climate of the closing of church buildings, and therefore warrant further attention. In situations of closing or reusing church buildings, it becomes clear that there is typically not one kind of ownership in use, but multiple types. Using Bourdieu's distinction of various

---

⁵⁸ Post, "De Actuele Positie van Kerkgebouwen," 145.

⁵⁹ Post, "De Actuele Positie Van Kerkgebouwen," 150.

⁶⁰ Jacobine Gelderloos, "Liever een Boekwinkel dan een Disco: Ratio en Emotie rondom heren Nevenbestemming van Kerkgebouwen," *Jaarboek Voor Liturgie-Onderzoek* 28 (2012): 184.

⁶¹ See: Jonkers, van de Donk, Kronjee and Plum, "Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie," (Den Haag/Amsterdam: Rapport WRR, 2006).

⁶² Paul Post, "Fields of The Sacred: Reframing Identities of Sacred Places," in *Sacred Places In Modern Western Culture* (Leuven: Peeters, 2011), 14-15.

⁶³ Post, "De Actuele Positie van Kerkgebouwen," 147.

types of ownership,⁶⁴ Post emphasises that in the case of church buildings, economic ownership and symbolic (cultural and social) ownership are at play and battle to appropriate the space (in this instance the space of the church building or a religious building in general).⁶⁵

Particularly in the case of the reuse of churches, another transformation can be found in the identity of church buildings. The people that practice their religion in a church building, do not focus specifically on the past, present or future, but combine these layers by celebrating the past in the present in order to look forward to the future. As Post has observed, when communities are in the process of finding a new purpose for a church building, the new purposes often do not combine these three dimensions, but are mainly focussed on one of the three dimensions (in anticipation of matters: wherein a focus on the dimension of the past seems to fit in most with the authorized heritage discourse).⁶⁶

Finally, we may note that in contrast with Christianity, Islamic communities in the Netherlands tend not to have problems with dwindling attendance. On the contrary: Muslims are the largest religious group seeking new or larger spaces for worship.⁶⁷ While the imbalance may seem to offer an opportunity in which two groups (Christians and Muslims) could help each other confront together their contrasting challenges with respect to worship space, such collaborations are rare. The gap between Muslim and Christian communities is in many cases still too wide, making handing over a Christian religious building to a Muslim community problematic for many people.⁶⁸ Bourdieu's distinction in types of ownership can be applied to this phenomenon, it seems. In these cases, the Christian communities still feel a certain kind of ownership over the church building (ownership of a social or cultural form) even though they cannot uphold their building anymore and have to sell it (which will lead to a change in economic ownership).

2.4 Conclusion

Now that it is clear what the Kerkenvisies entail and from which context they emerged, it is time to lay down the theoretical framework which will be used for the analysis of the Kerkenvisies. However, before turning to that, I want to focus attention on some aspects that have been touched upon in this chapter. First, an international tendency can be distinguished in which heritage organisations and thus actors, become more aware of their own coloured (Western) lenses. This trend is, however, not particularly prominent in the progress of Dutch heritage policies and monumental care. Nevertheless, the Netherlands follows UNESCO and ICOMOS in their wider recognition of intangible heritage. Secondly, the role of non-experts in the field of heritage has grown within the last decades. Participation is a key term nowadays in many policy areas, and the heritage field is no exception. It remains, however, a question whether these forms of participation are of a minimalist or maximalist form.

---

⁶⁴ See: Pierre Bourdieu (transl. by Richard Nice), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (London: Routledge & Kegan Paul, 1984).

⁶⁵ Post, "De Actuele Positie van Kerkgebouwen," 155 -156.

⁶⁶ Post, "De Actuele Positie van Kerkgebouwen," 156.

⁶⁷ Kroesen, "Recycling Sacred Space," 191.

⁶⁸ Ibid.

Thirdly, the Dutch religious landscape has also known a great change. Beside becoming more pluralistic, especially church buildings have drastically changed in meaning through the last couple of decades. Church buildings are not solely seen as places of Christian worship anymore, but have also gained attention as tourist locations. In addition, new fluid forms of religion have emerged that are not always bound to the church building. This prompts the question of what precisely is the identity of these buildings today? One noteworthy aspect of churches is that they combine past, present and future in their identity, something that could be argued is inherent for a church building (or any other religious building for that matter). Accompanying the question of identity of church buildings, is the question of ownership. There are different types of ownership, which can lead to difficulties in the process of re-using or demolishing church buildings.

3. Critical approaches to religious heritage

3.1 Religious Heritage

The Kerkenvisies programme line is concerned with buildings that have a religious purpose. These buildings are what many people envision when thinking of religious heritage. However, just as its component terms – ‘religion’ and ‘heritage’ –, ‘religious heritage’ is not a clear cut term. The two base concepts of religious heritage are both surrounded by an ongoing epistemological debate, and this entails that religious heritage itself is embedded in the same debates. In order to understand the Kerkenvisies more deeply, it is necessary to highlight various perspectives regarding the concepts that it treats.

3.1.1 Defining ‘Religion’

There are many definitions of religion, all based on their own argumentations and worldview. This is true for academic discourse, but also for common public speech.⁶⁹ Although it may be argued that the majority of people have some primary understanding what is being referred to when ‘religion’ is mentioned, it is by no means clear that this is a common or shared understanding. Furthermore, the common uses of the term in non-academic discourse poses several problems for the use of the term in a governmental document or in dialogue about how governmental guidelines may be actualized at the community-level. The recognition of and debate over whether a certain belief, practice, social grouping, or objects and sites, constitute part of ‘real religion’ or not has a number of implications for the visibility and societal and governmental recognition of what counts as ‘religious heritage’.⁷⁰ Accordingly, the debate over what religion exactly entails and how it is defined, can cause vagueness surrounding a variety of topics and in the end cause misunderstanding between parties. Disagreement regarding the term and its use is also present in academic discourse. While many scholars have attempted to come up with a definition of religion that captures the essence of the concept, others have raised the question if it is even possible to do so. Even those definitions that have gained significant support (for example those of Geertz and Hervieu-Léger which will be discussed later), are not excluded from harsh critiques, and cannot presume to universal acceptance.

Before taking a closer look at the various views regarding what religion entails, I want, however, to take a step back and talk about the origin of the word religion. The word ‘religion’ derives from the Latin word *religio*, which itself derives from the Latin verb meaning ‘to consider over again’ or ‘to bind together’ depending on which Latin verb one chooses to believe it evolved from. In practice, it was mostly used to refer to the strict compliances with duties towards the deity or deities in the Roman antiquity.⁷¹ As Barton and Boyarin argue, what ‘religio’ was in Roman antiquity is therefore “not religion”. This does not mean that the Romans did not have practices with respect to gods, it simply means that these practices were not “divided off into

---

⁶⁹ Robert Cummings Neville, *Defining Religion: Essays in Philosophy of Religion* (Albany, New York: SUNY Press, 2019), 5.

⁷⁰ See for an example of this: Teemu Taira, "Religion as a Discursive Technique: The Politics of Classifying Wicca," *Journal of Contemporary Religion* 25, no. 3 (2010): 379-394.

⁷¹ Neville, *Defining Religion*, 7.

separate spheres” from for instance eating, building bridges, or collecting taxes.⁷²

Even though the Roman word ‘religio’ and ‘religion’ have different meanings in different cultures, it is essential to remember that the word religion has Latin origins as it shows how the term ‘religion’ was formed geographically in the Roman empire and thereafter continued to play a role in Western civilisation. This term was thus constructed and formed in the West, and would in time be adopted and employed by Western Christianity as this spread and developed in and beyond the lines of the former Western Roman Empire. As a term, religion is, in sum, Eurocentric, with profound Christian and imperial connotations. One could therefore wonder how applicable the concept of religion is outside the modern Western world.

These arguments and caveats have contributed much to our understanding of what is at stake in a presuppositions regarding what constitutes ‘religion’. At the same time, scholarly concerns regarding the adequacy of the term or the appropriateness of its use do not eliminate the connotations, language and dynamics (i.e. discourse) that the word religion carries in day-to-day practice. Keeping these dynamics in mind, we will now turn to some important definitions that scholars have provided in order to on the one hand understand the concept of religion better, and on the other hand to illustrate the ongoing debate.

Religion as a unified system of beliefs and practices

One of the most influential early definitions of religion is that of Emile Durkheim. For Durkheim, religion was a community based phenomenon, which led him to include the concept of ‘church’ in his definition of religion. Consequently, he provided the following definition in his ground-breaking work *‘The Elementary Forms of Religious Life’* (1912):

A religion is a unified system of beliefs and practices relative to sacred things, that is to say, things set apart and forbidden—beliefs and practices which unite into one single moral community called a Church, all those who adhere to them.⁷³

Durkheim’s definition consists of two parts. First, it emphasises that any religion is built up of a “unified system of beliefs and practices”. The stress on a “unified system” already hints at an overarching organization that could transmit and maintain such a system. The latter part of this definition consequently elaborates on how these beliefs and practices are unified, namely in the overarching organ which Durkheim names a “church”.

A church, according to Durkheim is not inherently Christian, but can be seen as a religious society inherently to any religion:

A society whose members are united by the fact that they think in the same way in regard to the sacred world and its relations with the profane world, and by the fact that they translate these common ideas into common practices, is

---

⁷² Carlin A. Barton and Daniel Boyarin, *Imagine No Religion: How Modern Abstractions Hide Ancient Realities* (New York: Fordham University Press, 2016), 4.

⁷³ Emile Durkheim and Joseph Ward Swain, *The Elementary Forms of Religious Life* (Stilwell: Neeland Media LLC, 2013), 47.

what is called a Church. In all history, we do not find a single religion without a Church.⁷⁴

Although Durkheim made an effort to examine religious phenomena that were not Christian and thought about them in a scientific way, his definition nonetheless has a Christian bias: the idea of a collective such as a church is foreign for many religions.

Additionally, even though Durkheim naturally looked at religious phenomena through a Western lens, his definition of religion can nonetheless be useful. First, as an influential early definition it illustrates a deeply imbedded popular understanding of religion that tends to ignore or disregard religious ways of being that do not correspond in some way to this Western, post-Enlightenment framework. In addition, it exemplifies how religion is immediately linked to an institution or “collective” such as the church. Furthermore, Durkheim distinguishes aspects that are interwoven in religion: practices, beliefs and morals. This integrated vision (or practice with beliefs and morals) should give us pause before we assume that religious communities can simply detach from the sites or means of their religious practice, and that these are of no or of limited importance provided that people can interiorize their beliefs.

Religion as a system of symbols

Another influential definition is offered by the anthropologist Clifford Geertz. He argues that scholars after the Second World War did not add much new theory to the field of anthropology working with religion, but instead relied heavily on thinkers as Durkheim and Weber in the concepts they used, which had the effect of making their base very narrow and specific to begin with.⁷⁵ According to Geertz, we could look at other disciplines such as philosophy, law, history etc. and even the natural sciences for conceptual theories to help us to understand religion.⁷⁶ The definition of religion he presents is as follows:

[Religion is] (1) A system of symbols which acts to (2) establish powerful, pervasive, and long-lasting moods and motivations in men by (3) formulating conceptions of a general order of existence and (4) clothing these conceptions with such an aura of factuality that (5) the moods and motivations seem uniquely realistic.⁷⁷

The core of this definition is that a religion can be seen as a system of symbols. What does Geertz mean by this concept? For Geertz, a “symbol” can be anything (for instance, objects, events or relations) that serves as a means for a conception.⁷⁸ It does not matter in which forms these symbols exist. If we take the example of the American flag this means that the flag can be drawn, or written about, or one can have an actual tangible American flag in one’s house, it does not matter: the symbol is still ‘the American flag’. These symbols can be different for various religions. For Christianity for instance, symbols can be the the Bible, Jesus, the cross or Easter.

---

⁷⁴ Durkheim and Swain, *The Elementary Forms of Religious Life*, 44.

⁷⁵ Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays by Clifford Geertz*, 87.

⁷⁶ Geertz, *The Interpretation of Cultures*, 87-88.

⁷⁷ Geertz, *The Interpretation of Cultures*, 90.

⁷⁸ Geertz, *The Interpretation of Cultures*, 91.

It is evident that this definition is broader than that of Durkheim. Therefore, it shows less a derivation from Christianity and seems to be more inclusive. A distinctive feature is that Geertz's definition is less explicitly focused on an institution or community and, thus, in that sense on institutionalized (Christian) religion. On the other hand, by focussing on "moods and motivations", Geertz puts an emphasis on interior aspects as the core of religion which is also a Christian (mostly Protestant), post-Enlightenment Western presumption of what religion entails.⁷⁹ This 'interiority' is rather unfamiliar to many non-Western 'religions'. In that sense, Durkheim's definition by including "practices" in it, is more inclusive than Geertz's.

Religion as a chain of memory

The French sociologist Danièle Hervieu-Léger has proposed a theory of religion as a chain of memory.⁸⁰ The concept of 'tradition' is closely related to her definition and she then defines this as the authorised version of collective memory.⁸¹ While it adds a broad framework to our understanding of how religion serves nurture and transmits memory, Hervieu-Léger's definition is, however, similarly liable to criticism that it primarily applies to understanding religion in Western secular societies and cultures. While memory is broadly applicable to many forms of religion, it again, like Geertz, tends to focus on the interior and the mental. On the other hand, it retains Durkheim's assumption of the importance of a collective, which, as we have noted, is not a meaningful descriptor of religious practice in all circumstances.

Religion as human engagement with ultimacy

These selected examples already illustrate the enormous variety of definitions of religion that are in circulation in the academic world. As Robert Cummings Neville observes, the moral of this multiplicity is that all definitions of religion have a valid point in them, when their own context is taken into account. The wide range of definitions that all carry their own (limited) validity and that show that religion is a broad concept, is exactly why Neville argues that a definition of religion should be "robust". By this he means that a definition of religion must not be too specific as this produces the risk that aspects of religion fall outside the lines of the definition, making it a partial definition.⁸² The 'robust' definition he subsequently gives, is the following:

Religion is human engagement of ultimacy expressed in cognitive articulations, existential responses to ultimacy that give ultimate definition to the individual, and patterns of life and ritual in the face of ultimacy.⁸³

He then clarifies his own definition by saying that in short: "Religion is human engagement with ultimacy"⁸⁴ One considerable difference with the other definitions of religion mentioned earlier, is that Neville explicitly speaks of the 'individual' in his definition. He, therefore, goes a step further than Geertz in arguing that religion is not bound to a Durkheimian "collectivity", much less an overarching organisation,

---

⁷⁹ Talal Asad, *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009), 125.

⁸⁰ Danièle Hervieu-Léger, *Religion as a Chain of Memory* (Cambridge: Polity Press, 2006).

⁸¹ Hervieu-Léger, *Religion as a Chain of Memory*, 97.

⁸² Neville, *Defining Religion*, 17.

⁸³ Neville, *Defining Religion*, 19.

⁸⁴ *Ibid.*

“church”, or even Hervieu-Léger’s communal history for that matter. Whereas Neville’s definitions stays away from collectivities, and therefore from institutionalized forms of religion, it is still not exempted from Western presuppositions, one may argue. The emphasis on the individual is again something that is inherently Western and foreign for many cultures.

Discussion

The scholars we have briefly discussed above all tried to find a singular definition of what religion is. According to Beckford, the scant agreement on what religion is, shows how it is not a static concept, but is dependent on its social environment and time.⁸⁵ Because of this historical and cultural tendency of religion, the goal of finding a universal definition of religion is not desirable.⁸⁶ Rather, she argues that it is therefore better to study the “varieties of meaning attributed to religion in social settings”. This approach will help us lead to be attentive to the various interpretations of the term by individuals and collective actors.⁸⁷

A recurring tension in the definitions is to what extent they focus on groups or communities and to what extent they are oriented toward the individual. In both instances, Western presuppositions regarding “communities” and “individuals” are rather uncritically adopted. It can be argued that scholars who stress the communal aspect of religion are assuming religion to be something bounded to authorized or authorizing religious institutions, organizations or “collectivities”. Meredith McGuire argues that we should look at religion on an individual level as “ever-changing, multifaceted, often messy” and frequently a mixture of beliefs and practices that often do not accord with those that are considered important religious institutions or collectivities.⁸⁸ For McGuire, this is what is called ‘lived religion’, and focusing on it reveals the gap between what is the institutionalized form of religion, and what religiosity actually means in people’s daily life. However, not all definitions of religion that are focussed on individual experiences are accurate and wholesome according to McGuire. The assumption that religion is a “mentality” or a “frame of mind” implied by many historians and social scientists indeed focuses on the individual, but this overlooks how individual religion is fundamentally social as well.⁸⁹ McGuire’s attention to the tension between the two in practice is one of the work’s important contributions to the study of religion, and, as we will see, be useful to this study’s examination of the implications of religious heritage policy and programmes in practice.

In conclusion, I wish to highlight a few points that will prove to be of central importance of the later analysis of the Kerkenvisies. First, it is worth emphasizing how the various definitions of religion have shown us that it has proven almost impossible for Western scholars to define the term without incorporating a certain idea of what religion entails. This ‘certain idea’ is formed by a Western idea of what religion is. Aspects of religion that are very Western and Christian that we have found

---

⁸⁵ James A. Beckford, *Social Theory and Religion* (New York: Cambridge University Press, 2003), 20

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Beckford, *Social Theory and Religion*, 20-21.

⁸⁸ Meredith B. McGuire, *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 4.

⁸⁹ McGuire, *Lived Religion*, 12-13.

in the definitions of scholars include, for example, a focus on institutionalized religion (collectivities), and a focus on the internal aspects of religion.

3.1.2 Defining ‘(Cultural) Heritage’

The definition of the term ‘cultural heritage’, just as ‘religion’, has been the subject of a great deal of discussion. Heritage is an umbrella term, under which various forms of heritage fall. A distinction is made, for example, between natural and cultural heritage, and within cultural heritage tangible is often distinguished from intangible heritage. In the most broad sense of the word, heritage can be defined as that which has been or may be inherited, regardless of its value or of its specific quality (tangible or intangible; cultural or natural).⁹⁰ The fact that it is ‘inherited’ points to the importance of receptions and appropriation in the notion of heritage: heritage can have various meanings for different people, communities and nations and it is often used to “clarify the past so that it may be deployed in the present”.⁹¹ The recognition and celebration of the past through heritage is an important means of evoking feelings of identity and attachment to a place. In addition, through these practices of inheriting, particular heritage becomes part of public memory.⁹² It could be argued that cultural heritage, which is my focus in this study, is as much a construction of the present as it is an interpretation of the past.⁹³

Besides the vernacular conception of cultural heritage and critical scholarly definitions, there are, of course, international organisations that are concerned with the definition of cultural heritage, one of the most important which is the UNESCO. The department of UNESCO that concentrates on cultural heritage, the World Heritage Centre, is advised by multiple related organs, including ICOMOS. Because of their substantial influence, the definitions used by UNESCO and ICOMOS will also be covered in the section below.

First, we note that in discussions regarding cultural heritage, a distinction is often made between material and immaterial cultural heritage, or in other words: tangible and intangible cultural heritage. The distinction does not imply an even weight of focus on the two kinds of cultural heritage, however. Non-academic writing on ‘cultural heritage’ in general, still carries with it an inherent (and sometimes unspoken) connotation of the material. We can see this in the way in which UNESCO itself describes cultural heritage in its official documents. Article 1 of the *Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* adopted by the General Conference of UNESCO in 1972, for example, defines cultural heritage as follows:⁹⁴

---

⁹⁰ Constantine Sandis, "Culture, Heritage, and Ethics," in *Cultural Heritage Ethics: Between Theory and Practice*, (Cambridge: Open Book Publishers, 2014), 11.

⁹¹ Paul. A. Shackel, "Foreword," in *Heritage at the Interface: Interpretation and Identity* (University Press Florida, 2018), xi – xii.

⁹² Ibid.

⁹³ Nira Wickramasinghe, "History as Heritage: Producing the Present in Post-War Sri Lanka," in *Cultural Heritage Ethics: Between Theory and Practice* (Cambridge: Open Book Publishers, 2014), 43. The reason for focusing on cultural heritage is that the Kerkenvisies’ concern inherently cultural inheritances. Nevertheless, because all aspects of heritage are entangled, heritage as an overarching concept cannot be dismissed in its totality.

⁹⁴ UNESCO, “Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage,” (1972), <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/> (Accessed on May 16, 2020).

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archaeological nature, inscriptions, cave dwellings and combinations of features, which are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science;
- Groups of buildings: groups of separate or connected buildings which, because of their architecture, their homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science;
- Sites: works of man or the combined works of nature and man, and areas including archaeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological point of view.

This description of cultural heritage is incorporated by ICOMOS in its documents, and can be found in their glossary.⁹⁵ It is evident that this definition is focused on material heritage. Moreover, it has been argued that the Convention's definition of heritages being of 'outstanding universal value', conceals an inherent bias towards Western culture, or at least heritage in forms that Western leaders recognize. In a cultural environment in which Western understandings of culture dominate, the statement that heritage must be of value for the world, is in other words not neutral: minority heritage is not as likely to gain the status of world heritage than, for example, Western heritage, though Western culture is just as much a minority culture in the world.

For immaterial heritage – also referred to as intangible heritage, without an appreciable distinction in meaning –, UNESCO provides a separate definition. In the UNESCO's World Convention of 2003 "Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage", the following definition was agreed upon:⁹⁶

1. The "intangible cultural heritage" means the practices, representations, expressions, knowledge, skills – as well as the instruments, objects, artefacts and cultural spaces associated therewith – that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage. This intangible cultural heritage, transmitted from generation to generation, is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, their interaction with nature and their history, and provides them with a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural diversity and human creativity. For the purposes of this Convention, consideration will be given solely to such intangible cultural heritage as is compatible with existing international human rights instruments, as well as with the requirements of mutual respect among communities, groups and individuals, and of sustainable development.

---

⁹⁵ ICOMOS, "Glossary," <https://www.icomos.org/en/2016-11-10-13-53-13/icomos-and-the-world-heritage-convention-4#convention> (Accessed on May 16, 2020).

⁹⁶ UNESCO, "Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, article 2," (2003), http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17716&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (Accessed on May 16, 2020).

2. The “intangible cultural heritage”, as defined in paragraph 1 above, is manifested *inter alia* in the following domains:

- (a) oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage;
- (b) performing arts;
- (c) social practices, rituals and festive events;
- (d) knowledge and practices concerning nature and the universe;
- (e) traditional craftsmanship.

In the legally binding conventions of UNESCO, a clear distinction is thus evident between cultural heritage and intangible cultural heritage. It is implied that intangible cultural heritage is a separate category from cultural heritage instead of cultural heritage being an umbrella term consisting of tangible and intangible aspects.

Although in these foundation Conventions of UNESCO intangible cultural heritage is still defined as separate from cultural heritage, on UNESCO’s website, a more nuanced presentation of distinctions in heritage can be found. Here UNESCO clearly suggests that cultural heritage has multiple layers: tangible and intangible heritage. Under the heading “Cultural heritage” the website lists:⁹⁷

- Tangible cultural heritage:
  - movable cultural heritage (paintings, sculptures, coins, manuscripts)
  - immovable cultural heritage (monuments, archaeological sites, and so on)
  - underwater cultural heritage (shipwrecks, underwater ruins and cities)
- Intangible cultural heritage: oral traditions, performing arts, rituals
  - oral traditions, performing arts, rituals

Although UNESCO describes intangible and cultural heritage as two separate things, it is clear the Organization is aware that they are intrinsically interwoven. In the UNESCO World Heritage Centre Expert Meeting on the ‘Global Strategy’ and Thematic Studies for a Representative World Heritage List (1994), one of the most important outcomes was that tangible heritage could only fully reach its true meaning if the intangible aspects of this heritage were also taken into account.⁹⁸ Furthermore, Koïchiro Matura, the director-general of UNESCO from 1999 till 2009 argued that the tangible and intangible are more interwoven than was previously believed. Although tangible heritage is intertwined with intangible heritage, Matura nevertheless argues that on the other hand, not all intangible cultural heritage is interwoven with tangible heritage. Examples of this are: languages, oral traditions, chanting, dances, rituals, social practices and so on.⁹⁹

---

⁹⁷ UNESCO, “What is meant by “Cultural Heritage”?,” <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/unesco-database-of-national-cultural-heritage-laws/frequently-asked-questions/definition-of-the-cultural-heritage/> (Accessed on May 16, 2020).

⁹⁸ Dawson Munjeri, "Tangible and Intangible Heritage: From Difference to Convergence," *Museum International* 56, no. 1-2 (2004): 18.

⁹⁹ Koïchiro Matura, “Preface,” *Museum International* 56, no. 1-2 (2004): 5.

Whereas UNESCO and ICOMOS's definitions, which serve to guide legally the decision-making of member states, predominantly describe positively what heritage consists of, without making explicit the concept of heritage underlying these descriptions, scholars of heritage have sought to uncover what is at stake in such definitions, and, at the same time, attempt definitions of cultural heritage itself. We noted above some of the scholarly approaches to heritage and more specifically cultural heritage and identity formation.

In addition, it is worth highlighting that the Heritage Studies scholar LauraJane Smith argues that heritage is not a 'thing', but a set of values and meanings and thus a cultural practice.¹⁰⁰ In this sense, UNESCO's lists of types of 'heritage' are, for Smith, insufficient. Although Smith chooses to define 'heritage' in general rather than 'cultural' heritage per se, her definition is very suitable for our purposes. Her emphasis on heritage as a cultural practice, accords with the increasing tendency for heritage studies to concentrate on the social meanings of heritage for contemporary, and therefore living, communities.¹⁰¹ An argument that underlines this reasoning is how Paul Post describes what 'culture' entails. According to Post "culture does not produce things, but rather creates meaning".¹⁰² When translating this to heritage that is of a cultural nature, it could be argued that heritage (tangible objects or intangible matters) is not produced because of culture, but has gotten its meaning and value due to culture and its meaning is thus created and therefore a practice. In other words: the fact that something is cultural heritage means that it is valuable because of their cultural meanings and thus of its intangible aspects.

To conclude, many things can be called 'cultural heritage': from buildings, to languages, from paintings to rituals. Cultural heritage has two dimensions: intangible and tangible cultural heritage, which are often interwoven. Notably, tangible heritage is understood to derive its meaning and value from intangible heritage surrounding the tangible object. Furthermore, cultural heritage is a construction of the present and, at the same time an interpretation of the past, making it the target of personal interpretation. Lastly, cultural heritage can be seen as 'active' or 'alive' because it is a cultural process based on a set of values and meanings according to Smith.

3.1.3 Conclusion

Now both the concepts of cultural heritage and religion have been elaborated, it is time to consider how they fit together. We have discovered that, perhaps surprisingly, at their core, both terms have a lot in common. For Hervieu-Léger, religion is a "chain of memory": "cultural heritage", as described above, derives its worth also from the intangible, and thus, in a sense, from a chain of memories. As a consequence, 'religious heritage' as a combination of these two concepts, is significantly concerned with memory and therefore the intangible. One may posit then, that in some ways heritage as a cultural practice may fit Hervieu-Léger's definition of a religion as a "chain of memory", much as her definition of religion shows some affinity with heritage as Smith defines it.

---

¹⁰⁰ Laurajane Smith, *Uses of Heritage* (London: Routledge, 2010), 11.

¹⁰¹ Roberta Gilchrist, *Sacred Heritage: Monastic Archaeology, Identities, Beliefs* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 3.

¹⁰² Paul Post, "Fields of the Sacred: Reframing Identities of Sacred Places," in *Sacred Places in Modern Western Culture* (Leuven: Peeters, 2011), 17.

3.2 Critical heritage studies

In this study, I will follow the line of LauraJane Smith in considering heritage as a cultural practice. Cultural practices in general are accompanied by a particular discourse. This is also true for heritage. Critical heritage studies examines these dynamics, which are often embedded in power relations, and the language that represents heritage.¹⁰³ Smith distinguishes various aspects of heritage discourse that she critiques in her work and uses the term ‘Authorized Heritage Discourse’ (AHD) to summarize them.¹⁰⁴ For Smith, AHD is, in its foundation, a Western and elitist discourse.¹⁰⁵ The tradition of heritage by Western Europeans, is the dominant and hegemonic discourse of cultural heritage management. The emphasis in this tradition lies on the ‘importance’ of a monument based on aesthetic values, national identity, and ‘authenticity’. Decisions regarding cultural heritage status are mostly guided by these values which are assessed by authorized professionals, or as Smith calls them “heritage experts” rather than by the marginalized communities for which they have meaning.¹⁰⁶

Together with Smith, a number of scholars emphasise that the AHD should be taken into consideration when thinking about heritage in practice. In this final section of the chapter, elements of heritage discourse will be discussed that are of particular importance for the present project. Smith’s AHD will be taken as a base for distinguishing several aspects of heritage discourse, but will be complemented with elements distinguished by other scholars. Some of these aspects are of a general nature, while others are specifically in relation to religious heritage. All of them start with the notion that heritage as a whole, and thus cultural and religious heritage, does not carry an inherent value, but only becomes heritage when value is assigned to a particular (cultural) aspect by someone or by a group.¹⁰⁷ Most of the critical approaches that I will discuss in the following section, derive from this fundamental principle.

3.2.1 Power dynamics

The principle that heritage has no inherent value, but is assigned its value immediately entails that this value is assigned by someone or a specific group, and this in turn means that they have a position of power regarding ‘choosing’ what counts as heritage. When these groups in power chose to define something as ‘heritage’, they chose a particular past to be remembered, while other pasts will be forgotten.¹⁰⁸ Thus, heritage automatically results in a heterogeneous (and prioritized) representation and interpretation of the past. For these reasons, it is important to examine carefully the power relations that are hidden beneath the surface of a particular heritage designation or institution, and to ask: whose heritage am I dealing with here? Although worth is thus assigned to heritage and is not inherent to it, in the

---

¹⁰³ Gilchrist, *Sacred Heritage*, 2.

¹⁰⁴ Smith, *Uses Of Heritage*, 11.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Keith Emerick, *Conserving and Managing Ancient Monuments: Heritage, Democracy, and Inclusion* (Woodbridge: Boydell and Brewer, 2014), 1.

¹⁰⁷ Bella Dicks, "Heritage as Social Practice," in *Heritage at the Interface: Interpretation and Identity* (Gainesville: University Press of Florida, 2018), 11.

¹⁰⁸ Paul. A. Shackel, "Foreword," in *Heritage at the Interface: Interpretation and Identity* (University Press Florida, 2018), xi – xii.

AHD, with its pretensions to expert and impartial knowledge, this is perceived and portrayed otherwise. In the AHD, heritage is perceived and portrayed as having an intrinsic value. The reason for this is that heritage, according to this line of thinking, represents all that was and is good and important (without asking for whom). Heritage is seen as a representative of something that has helped shape the undifferentiated cultural present in a positive manner. Hence the unquestioned (and unquestionable) importance of heritage. Due to this ‘intrinsic worth’ heritage possesses, the care of heritage can only be entrusted to experts in the AHD. These experts are archaeologists, historians and architects – all necessarily outsiders to the localized heritage site and practice.¹⁰⁹ Further, Smith argues that due to these intrinsic power dynamics in AHD, certain groups are excluded from participating in heritage. Not only are the experiences of these groups not being taken sufficiently into account, but also their criticisms of the ‘heritage experts’ are excluded from heritage-making.¹¹⁰ How this works will become evident in the next paragraphs.

3.2.2 A top down approach

The heritage field as we know it now, emerged in the nineteenth-century Western Europe in combination with the rise of nationalism. This, together with the fact that the professions of history and archaeology are imbedded in a discourse linked, as Smith and Apaydin have argued, to nationalism has led to heritage being mostly associated with national identity, and, within nations, with the elite. The terms ‘outstanding universal value’ used in the World Convention amplifies this and at the same time upholds this situation. Concurrently, this is masked by the implication of international expert and “impartial” adjudication. This in turn leads to the neglect of identity based upon and found in local heritage, and consequently to the neglect of various social experiences and interpretations of heritage.¹¹¹ Due to the role of the expert and the focus on the scale of the nation, it is logical that the AHD manifests in a top-down relation between the expert, heritage, the visitor and the source community.¹¹²

As Smith and others have argued, this top-down approach is yet another manifestation of the power dynamics inherent in heritage. Beside the fact that specific groups have more say in what is defined as ‘heritage’, these groups also carry the power to destroy, neglect, or transform heritage. In extreme situations, heritage can be destroyed in order to wipe out the identity and memory of marginalized groups. Neither is it the case that such destruction only occurs in warzones. Though the Netherlands is a democracy in peacetime where marginalized groups are in no case being made invisible by the structural and systematic destruction of all their tangible heritage, nonetheless experts and governments still have more power when it comes to transforming built heritage, and in some cases exercise their power to demolish it.

Recently, some scholars have argued that, in apparent contradiction of the argumentation outlined above, the destruction and transformation of heritage are also part of the heritage process. They can even be seen as necessary processes, leading to positive changes, the developing of new memories, stories and thus the

---

¹⁰⁹ Smith, *Uses of Heritage*, 29 -30.

¹¹⁰ Smith, *Uses of Heritage*, 30.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Smith, *Uses of Heritage*, 34.

generative of heritage.¹¹³ Nevertheless, the ethics of heritage should always be taken into account when pursuing these practices. One question that should be raised when (thinking about) restoring tangible heritage according to Graeme Aplin is: for whom is this being restored? For the community or for the experts?¹¹⁴ In a similar train of thought, Apaydin argues that if transformation or destruction of heritage are

necessary and inevitable, this process should be led at grassroots level by those communities and groups who develop and attach values and meanings to heritage and memory.¹¹⁵

These communities should have the chance to “actively decide on – and engage with – these processes, from a bottom-up perspective.”¹¹⁶

3.2.3 A focus on the material

Smith found that in heritage practices, there is a significant focus on materiality. The definitions of heritage discussed above are good examples of this. Although in some recent scholarly writings on heritage there is an awareness of the importance of the intangible aspects of material heritage, and indeed to go one step further, by pointing to the entanglement of all aspects of heritage (tangible, intangible, cultural and natural), in other scholarly areas and most importantly in contemporary heritage practices, a focus on material aspects and the conservation of tangible heritage is still very alive.¹¹⁷ While a shift can be detected in critical heritage studies away from viewing heritage as static, to acknowledging the importance of heritage for living communities and its social value, Gilchrist argues that this shift has had little impact on other areas, such as archaeology. It is easy to imagine that with respect to religious heritage, this could lead to a dynamic where archaeologist and heritage practitioners do not take spiritual values and the role they play in shaping contemporary understandings of heritage sufficiently into account.¹¹⁸

The authorized conservation of heritage by “the current generation” – which is considered to be best represented by experts – has as goal to preserve ‘the past’ for future generations. This leads to a static interpretation of the past and thus discourages an active use of heritage.¹¹⁹ The revaluation of the meanings and value of heritage is therefore something that is difficult for present generations and often only possible when guided by experts and heritage professionals.¹²⁰ Because heritage is mostly seen as static in the AHD, visitors, in their turn are thought of as “empty vessels”: people who receive expert information in a passive way, not questioning anything, and whom are not entrusted with engaging with, or using, heritage.¹²¹

---

¹¹³ Veysel Apaydin, *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage: Construction, Transformation and Destruction* (London: UCL Press, 2020), 2.

¹¹⁴ Graeme Aplin, *Heritage: Identification, Conservation, and Management* (Oxford: University Press, 2002), 76.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Apaydin, *Critical Perspectives*, 13.

¹¹⁷ Winter, "Clarifying the Critical," 539.

¹¹⁸ Gilchrist, *Sacred Heritage: Monastic Archaeology, Identities, Beliefs* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 3.

¹¹⁹ Smith, *Uses Of Heritage*, 29.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Smith, *Uses Of Heritage*, 31.

Communication with these visitors can be seen as directed, products can be seen as designed and encounters as controlled, all by the experts.¹²²

Another distinct aspect of the discourse of heritage practice, which derives from the focus on materiality is that it is mostly focussed on “aesthetically pleasing material objects, sites, places and/or landscapes that current generations ‘must’ care for, protect and reverse so that they may be passed to nebulous future generations for their ‘education’, and to forge a sense of common identity based on the past.”¹²³ Smith emphasises here that within the focus on the material there is a primacy on beauty.

This focus on the material can be distinguished in different layers. Firstly, there is the concentration on material heritage sites (buildings for instance) over intangible heritage (a particular tradition of chanting for instance) and natural heritage. But within tangible heritage there, again, is a focus on the material. When speaking of a monumental building, the focus lies on the building itself, not for instance, on its intangible aspects. This raises the question of where the ‘soul’ of the building can be found according to Meredith Cohen. Is it in its tissue or in its use? And what implications does it have for restoration if one concludes that the soul of a building is in the customs?¹²⁴

3.2.4 Conclusion

Before heading to the next chapter, I want to emphasize the key aspects of the AHD and CHS that we have identified once more for reasons of clarity. In short: all aspects of the AHD are embedded in power relations. These power dynamics lead to the exclusion of marginalized (source) communities. Also, in the AHD a concentration on the material can be found, and accordingly on aesthetics. Moreover, the AHD is centred around national identity and heritage experts.

---

¹²² Emma Waterton and Steve Watson, "Framing Theory: Towards a Critical Imagination in Heritage Studies," *International Journal of Heritage Studies* 19, no. 6 (2013): 549.

¹²³ Smith, *Uses of Heritage*, 29.

¹²⁴ Meredith Cohen, "Restoration as Re-creation at the Sainte-Chapelle," *Anthropology and Aesthetics*, no. 48 (2005): 153.

4. A critical reading of the Kerkenvisies

In this chapter, the questions, notions and definitions that we have discussed in earlier chapters will be applied to the Programme Toekomst Religieus Erfgoed and more precisely to the pioneering Dutch programme line: the Kerkenvisies.

There are many highly positive aspects of the programme line. It is beyond the scope of this thesis however to undertake a full evaluative appraisal of the programme, which is, in any case, still in its roll-out phase. Rather, our goal in this chapter is to apply critical analysis from heritage studies and religious studies to the documents that establish the programme and their contexts. The emphasis will therefore necessarily be critical.

4.1 The implications of wording and definitions

As we noted in chapter three, several things are at stake in the definition of ‘religion’. The commonly used concept of religion can be seen as Western, Christian, Protestant and post-Enlightenment at its core. We have seen that even scholars such as Geertz and Hervieu-Léger struggle to define the concept without presuming certain aspects that, though they hold them to be inherent in religion, originate from a Western, Christian perspective.

The scholarly debate over the definition of the term does not, however, eradicate all the connotations the word ‘religion’ continues to have in practice, nor does it stop it from being used by various parties in various contexts. ‘Religious’ discourse can for instance be found in documents (in this case documents about the Kerkenvisies), in specific choices of wording, in definitions, or presuppositions about what ‘religion’ entails. Therefore, in the following paragraphs, we will first take a look at some normative aspects of the Kerkenvisies and what implications specific understandings and uses of the notion of religion, or the qualifier ‘religious’ have (or do not have) in this particular case.

One of the first things we may note, is the name of the programme line itself: “Kerkenvisies”. If nothing more of this programme line were known than its name, one would assume it is concerned with Christian churches (though whether by ‘kerken’ the building or the organisation is meant might still remain unclear). Only after further reading about the Kerkenvisies, does it become clear that the programme line is broader than only church buildings, but can include buildings of every religion, just as the name of the overarching programme (Toekomst Religieus Erfgoed) suggests.

The question of the name of the programme line itself may seem a minor point. It is indeed true that the vast majority of religious buildings participating in the Kerkenvisies are, and will be, church buildings. It is also true that “Kerkenvisies” is easier to use in quick conversation and catchier than for example “Religieuze gebouwenvisies” (Religious buildings visions). Nonetheless, I wish to argue that this choice of wording reveals something about religious Dutch discourse. By choosing a word inherently Christian for a vision that is intended for religious places of worship of all religious movements, the Dutch government (albeit unintentionally) reveals a

Christian-oriented way of thinking when it comes to religious heritage, and also with respect to religion in general as will become more evident later in this chapter.

In addition, the notion that, in the Netherlands, religion and its complementary tangible aspects (which are places of worship in this case) are in essence Christian or can be most efficiently referred to using Christian terminology, diminishes the minority religious groups from the outset. Naming a programme line in a national programme after the majority religious group's heritage sites in that country projects a unilateral perception of religious heritage to the citizens. This corresponds with the earlier stated implied bias that religious discourse is Christian in its essence or in its most important aspects.

In addition to reinforcing certain preconceptions and biases about 'religion' among citizens, the title of this programme line has other, more practical, implications.. The programme name "Kerkenvisies" can also lead municipalities, which are the executive authorities of the programme, to become (subconsciously) influenced in their implementation of the programme, since it may cause them to see religion and religious heritage primarily or pre-emptively through a Christian lens. Although the programme guidelines express the hope that municipalities, or the organisations to which the municipalities outsource their kerkenvisie, have read the entire documents carefully, and have listened to the oral guidance that kerkenvisies are meant for all religious buildings of worship, nevertheless, naming the programme line "Kerkenvisies" in itself creates a particular and biased lens through which the project as a whole is viewed, that results or could result in a favoured position for Christian church buildings.

The power of wording should never be underestimated: words, particularly when they are used by institutions with authority, have real implications in the real world. Because of the implied emphasis on church buildings and Christianity as Dutch 'heritage', one might argue that, by choosing the title "Kerkenvisie" for this particular part of the programme the government is not honouring the Dutch Constitution. In Article One of the Constitution it is stated that everyone in the Netherlands will be treated equally in equal cases, and that, for instance, discrimination on grounds of religion is not permitted.¹²⁵ Moreover, in Article Six it is stated that everyone has the right to profess his or her religion or belief. These articles are often referred to as the foundation of the separation of church and state in the Netherlands, although in theory, there is no hard separation there, and the articles are merely intended to assure the neutrality of the Dutch government regarding religion.¹²⁶ This principle of neutrality is why it can be argued the Kerkenvisies are not honouring the Dutch constitution, because as argued earlier, by naming a programme line that is meant for heritage places of worship of all religious affiliations "kerkenvisies", it is implied that the government's programme is only concerned with, or prioritizes Christian buildings. This can lead or even foster the aforementioned implications,

---

¹²⁵ De Nederlandse Grondwet, "Artikel 1: Gelijke Behandeling en Discriminatieverbod," https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi7pkisz82r9/artikel_1_gelijke_behandeling_en (Accessed on August 2, 2020).

¹²⁶ De Nederlandse Grondrechten, "Artikel 6," <https://www.nederlandsegrondrechten.nl/grondrechten/187-artikel-6> (Accessed on August 2, 2020).

presuppositions, and biases, which would entail that a government-sponsored programme is not neutral in its essence.

In essence, by choosing “Kerkenvisies” as the name for a programme line, the RCE implicitly confirms religious discourse as both Western and Christian. The fact that the RCE goes on to clarify that it considers a church building (*kerk*) to be “a building that is consciously built as a place of worship irrespective of denomination”¹²⁷ does not diminish this point. On the contrary, the sense of bias may even be reinforced, because this clarification shows that the name “kerkenvisie” is chosen deliberately in spite of the fact that the RCE is aware that the term *kerk* is not normally applied to the places of worship of Jews, Muslims, or other religious groups, it nonetheless chooses to employ the term to refer to all places of worship.

In the document accompanying the presentation that was given by the RCE in the Dutch provinces entitled *Kerkenvisies als Kans* (Church visions as opportunity), the focus on Christian church buildings becomes even more evident. Here, the RCE refers to the programme as *De Nationale Kerkenaanpak* (The National Church Action Plan) as a sort of synonym for the Programma Religieus Erfgoed.¹²⁸ Moreover, instead of immediately making clear which buildings are taken into account by Kerkenvisies, the whole presentation discusses church buildings and church owners. It is not at all evident from the presentation that other places of worship are also part of these projects. Only at the end of page thirteen, of the sixteen-page document, is it explained that religious places of worship other than Christian *kerken* are part of the Kerkenvisies, when the RCE gives its definition of a ‘church building’. These examples illustrate again how particular, and arguably biased religious discourse can be found in the Kerkenvisies.

Another way of examining how religious discourse is present in the Kerkenvisies is by looking at what is understood to constitute ‘religion’ in the programme. In contrast to the concept of a ‘church building’, ‘religion’ is not clearly defined in the Kerkenvisies documents. This means that we will have to search for implicit assumptions in the documents that reveal more about how the concept is perceived. Even though ‘religion’ is not explicitly addressed, it is discussed in relation to the church building as a place where religion is being practiced. The following two examples are illustrative:

(...) where the religious importance (the church as a place of worship service) is one of the layers of meaning.¹²⁹

Beside religion, also profound transitions in people’s lives have been experienced in church buildings (marriage, baptism, death); individually and collectively.¹³⁰

---

¹²⁷ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Bouwstenen voor een Kerkenvisie,” (2019), 9.

¹²⁸ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Kerkenvisies als kans,” 1.

¹²⁹ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Bouwstenen voor een kerkenvisie,” (2019), 12. Original text: “(...) waarbij het religieuze belang (kerk als plek van eredienst) één van de betekenislagen is.”

¹³⁰ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Bouwstenen voor een kerkenvisie,” (2019), 31. Original text: “Behalve religie, zijn in een kerkgebouw ook ingrijpende overgangen in mensenlevens beleefd (huwelijk, doop, overlijden); individueel en collectief.”

A church building (or any other place of worship for that matter) can thus be seen, the RCE seems to imply, as a place where religious people practice their faith. The building itself, it seems, is not thought of as an integral part of religion itself: rather it is a (neutral) site in which a number of activities can take place, or meanings can be attached, among which may be religious meaning – by which is meant a worship practice. This, again, implies a particular notion of what religion is, and is interwoven with a particular religious discourse. It recalls Durkheim’s emphasis on beliefs and practices, and Geertz’s system of symbols establishing powerful ‘moods and motivations’ discussed in Chapter Three. By assuming that ‘religion’ is primarily a practice that expresses beliefs that is separable from its places of worship, is to underestimate material and lived religion. Recent scholarship by Birgit Meyer, David Morgan, S. Brent Plate, Sally Promey and others has underlined that material objects and spaces constitute the core of religion, and not merely an incidental site of it.¹³¹ Not seeing the places of worship as something inherent to a religion itself, and hence seeing religion as something that is primarily an internal belief or mood that may express itself in worship practices, is itself an illustration of a particular religious discourse. As these scholars have underlined, it is in fact a highly Christian, Protestant, and post-Enlightenment approach to think of religion as mostly internal, private, and spiritualized, that diminishes or marginalizes the significance of the material aspects of religion.

We have noted this emphasis on the interiority of religion not only in Durkheim’s work, but also in Geertz’s definition, which has been criticized for reducing religion to abstractions such as symbols, conceptions, inner moods and motivations that are many times not applicable for non-Western, non-Christian (and post-enlightenment) forms of religion that are not specifically focussed on the interior world of an individual’s faith. One sentence in particular in the Handreiking shows resemblance to the underlying assumption for which Geertz has been criticized. The Handreiking states that:

(...) a church building is also for non-church-goers a powerful and inspirational symbol of faith, hope, and love.¹³²

The church building is here portrayed as a symbol, just as Geertz recalled in his definition of religion, but more importantly it is portrayed as a symbol of virtues of “faith, hope and love”, which are all three interior aspects of religion and are moreover cardinal Christian virtues.¹³³ The danger here is that recent advances in the sociology of religion, and in the study of the practices, materials, and geographies of religion are written out of the understanding of religious heritage, and the religious

---

¹³¹ See for more information on this: Dick Houtman and Birgit Meyer, *Things: Religion and the Question of Materiality* (New York: Fordham University Press, 2012). And: David Morgan, *Religion and Material Culture: The Matter of Belief* (London: Routledge, 2010). And: S. Brent Plate, *Key Terms in Material Religion* (London: Bloomsbury Publishing, 2015). And: Sally M Promey, *Sensational Religion: Sensory Cultures in Material Practice* (New Haven: Yale University Press, 2014).

¹³² Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Bouwstenen voor een kerkvisie,” (2019), 12. Original text: “(...) een kerkgebouw is ook voor niet-kerkelijken een krachtig en bezield symbol van geloof, hoop en liefde.”

¹³³ See 1 Corinthian 13:13.

building is diminished to just a symbol of an interior virtue – that could be equally represented by another symbol. When a religious building is perceived as merely a symbol for something ‘deeper’ and more broadly shared (by Christians and non-Christians alike), the agency of the building itself is not taken into account. The church building is not merely a screen onto which various group can project shared values. Every religious building or place of worship affects and shapes people in very real ways. Their location, form, structural organization, lighting, acoustics, furnishings, ornamentation, the traces of use and reuse in their histories, their need for maintenance and repair entrap and constrain the ways in which people move in them, what they do in them, their dependence on them, in ways that are not entirely in their control.

This underlines the argument I already have made above: the Kerkenvisies document makes a number of unexamined presuppositions about religion. In the process, when considering religious heritage, it implicitly disregards aspects of religion such as material religion or lived religion that do not accord with what has been found to be a highly Western, post-Enlightenment understanding of what religion is. Moreover, despite what some scholars have identified as a ‘Protestant’ bias in this approach to religion¹³⁴, recent scholarship has underlined that even for Protestantism material religion and lived religion cannot be subordinated to internal aspects of religion and are just as integrated in what Protestant religion entails as they are in other religions.¹³⁵ Looking through this lens at tangible places of worship as inherent and integral parts of religion and not only as external places where certain practices are occasionally executed, can deepen our understanding of the feelings, emotions, and identity entangled with the religious building in question. We are not merely dealing with a “symbol” of their religion or an incidental site of religion, but with the constitutive materials of their religion.

This is not only true for institutionalized religions or for self-avowed adherents of religious communities. To take a Christian building as an example: a church building can also, for example, evoke certain feelings or emotions or be the site or the product of certain practices of people who would not call themselves Christian. Someone could, for instance, perform a ritual such as lighting a candle in a church building, and perhaps deliberately and only in a particular church building, without identifying themselves as a member of that community, or as Christian, or even religious, at all. Lived religion, therefore, is hard to put into numbers, or quantitative tables because it is not as easily measured as for example church attendance. People will not always call themselves religious even though they perform certain practices of lived religion in their daily lives.

---

¹³⁴ Talal Asad, *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009), 116.

¹³⁵ See for more information: Mia M. Mochizuki, *The Netherlandish Image After Iconoclasm, 1566-1672: Material Religion in the Dutch Golden Age* (New York: Routledge, 2016). And: Andrew Morrall, Mary Laven and Suzanna Ivanič, *Religious Materiality in the Early Modern World* (Amsterdam: University Press, 2019). And: Ilonka Terlouw, *Real Faith: Performativity and Materiality in the Personal Relationship with Jesus of Evangelical Protestants* (Delft: Eburon, 2015).

What I am trying to argue here, is that the often-quoted numbers of dwindling church attendance mostly do not take the broad category of lived religion into account. By not taking this into account, belief is prioritized over material culture and practice, and affiliation is prioritized over complex combinations of identities and practices. Although the problems of financial struggles of church communities (again: in this example) do not simply evaporate if we adopt a broader understanding of religion, it is important to see a religious building not only as part of one institutionalized religious denomination, but look at it in all its facets, and in relation to all these different personal experiences of lived religion. In other words: the dividing line between religious and non-religious uses and adaptations of a building are not as clear as might be thought. This is not only true in terms of “profane” activities in the “sacred” space”, but also in terms of non-religious people doing “religious things”. Even though, the financial problems confronting churches with dwindling communities continue to exist, the religious meaning and use of these buildings can be fruitfully thought of as much wider than simply the use and meaning made by particular religious institutions.

It must, however, be acknowledged that the *Handreiking, Bouwstenen voor een Kerkervisie*, does refer to people outside the institutionalized religious community as a group that should be taken into consideration within kerkenvisies. The following quotation from the document properly summarizes how the value of a place of worship is depicted for this group:

In short: church buildings are carriers of meaning and purpose on different levels and for different parties, both religious and profane, both individual and collectively.¹³⁶

There is, nonetheless, an inherent tension in this quote that I would like to point out. Although the group of non-religious people that feel an affiliation with a particular building of worship are being somewhat recognized, a presupposition of what is “religious” and what is “profane” can be felt here. As I already argued earlier, this sketches the image of the religious building (again) as a passive material object that “carries meaning” for different groups. This then again dismisses the building in its agency (and by doing so ignores the relationship of that agency with religion). Moreover, it avoids the messiness of how many people who do not identify as “religious” do “religious” things on occasion in “religious sites” and it furthermore seems to associate religion with abstractions (meaning and purpose) just as Geertz did. This makes it seem as though the building is neutral and that religion is interiorized. By viewing religion as an interior practice, it is assumed that religion can be detached from its material components (the building), which is often not how religion works.

---

¹³⁶ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Bouwstenen voor een kerkervisie,” (2019), 13. Original text: “Kortom, kerkgebouwen zijn dragers van betekenis en zingeving op verschillende niveaus en voor verschillende partijen, zowel religious als profaan, zowel individueel als collectief.”

4.2 Aspects of the AHD

A second aspect of the RCE's definition of a *kerk* that repays closer examination is the emphasis it puts on the presumed intention of the original builders of the building. The document specifies that the buildings should be "consciously built as a place of worship". This gives rise to a different problem, namely that many buildings of worship were not originally built as such, but were later adapted in accordance with the needs and aspirations of worshiping communities, the Pantheon being one of the most famous examples.¹³⁷ One might ask whether a historical building such as the Pantheon, that was not originally built as a place of (Christian) worship, would or would not be part of a *kerkenvisie*, if it were located in the Netherlands.

The answer I presume, is: yes, the Pantheon would be taken into account in a *kerkenvisie*. The elaboration on the definition of a church building of the RCE is namely as follows:

This means that buildings such as village halls and so forth that are not built as church buildings, but where some denominations hold their celebrations, are not taken into account in this.¹³⁸

What seems to underlie this reasoning, is a distinction between on the one hand 'typical' church buildings (mono-purpose, purpose-built buildings for worship which are thought of as aesthetically and historically significant, and sufficiently grand) and on the other hand 'normal' or profane buildings that happen to be used as churches (which are thought of as common, or less historically insignificant). The former are prioritized over the later by the state. The Pantheon, will formally fall within the same category as the village halls, but due to its aesthetics, grandeur and historical significance such a building would be taken into account in a *kerkenvisie*.

A focus on aesthetically pleasing buildings is an aspect of AHD in the document to which we shall elaborate further below. Here, it is worth noting that this qualification implies that the *Kerkenvisies* are only there for some religious communities and some types of buildings used for worship, instead of for all of them, again risking a bias in religious preference (this time based on form, and original intention of the builders of the edifice) that would, as we have argued, contradict the principles of Articles One and Six of the Constitution.

Furthermore, the exclusion of some religious buildings used for religious purposes but not built with that in mind inherently prioritizes religious groups in positions of power. To build a mono-purpose place of worship in the first place, a religious community needs financial and political resources. Communities with lesser resources therefore are less able to build a new building for the sole purpose of their religious worship. These could be groups consisting of people who were immigrants

---

¹³⁷ It is debated whether the Pantheon was intentionally built as a place of worship for Roman Gods, or for some other function. Nowadays, the Pantheon is being used as a church building. See: Tod A. Marder and Mark Wilson Jones, *The Pantheon: From Antiquity to the Present* (New York: Cambridge University Press, 2015), (especially page 4).

¹³⁸ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, "Bouwstenen voor een *Kerkenvisie*," (2019), 9. Original text: "Dat wil zeggen dat gebouwen zoals dorpshuizen en dergelijke die niet als kerkgebouw gebouwd zijn, maar waar sommige kerkgenootschappen hun vieringen houden, in deze niet meetellen."

for example, whose religion is not practiced in the Netherlands yet, or groups that did not want to, or even were not allowed to align themselves with already existing communities in the Netherlands. These religious groups often had no building that was specifically built for their religious use. In lieu of such resources they often sought an already existing building in which to practice their religion.

Other groups were perhaps not allowed to build their own religious building, or, at least, not permitted to construct a building that outwardly resembled a church. For instance, Roman Catholics and other non-Reformed groups in the period after the Reformation in the Dutch Republic frequently built their chapels inside private dwellings (with or without official approval). Although many *schuilkerken* (hidden churches) are no longer intact, some have been preserved and have been granted monumental status. Today, it would be considered outrageous if Catholics should have to practice their religion in hidden chapel places, and therefore, in addition to their function(s) as functioning churches and/or museums, these hidden churches also serve to remind us of something that is commonly seen as ‘not right’ today: religious discrimination. One may ask however, what is the place of such buildings in the Kerkenvisies? After all, in many cases, the buildings in which these chapels were adapted, were often not built with the intention of being a place of worship, but today they are seen as important religious heritage.

Though religious communities are no longer forced to hide, a parallel could be seen between Catholics in the Dutch Republic after the Reformation and those religious communities today who have less resources, and who, for various reasons, inhabit and use buildings not built with the intention of their being a place of worship. One might think of, for instance, community centres are used as meditation halls, and old (heritage?) theatres and cinemas are used as evangelical praise halls.¹³⁹ In these cases, these buildings (sometimes even of ‘heritage status’, albeit not for religious reasons), are being reused for religious purposes: they have *become* places of worship. Both are marginalized groups that in one way or another, were not recognized properly, even if it was on a different scale. Though it may not be the intention of the RCE, as it is construed now, the Kerkenvisies’ emphasis on purpose-built religious spaces, to the exclusion of spaces that for various reasons a marginalized community may have needed to adopt and adapt for their worship purposes, implies a certain prioritization of heritage, that fails to acknowledge the heritage of marginalized religious communities. It establishes as “heritage” of religious groups in positions of power, and maintains a power imbalance to the exclusion of marginalized religious groups.

To return to the first implication found in the definition of the RCE of a ‘church building’: the implication of a prioritization of form and thus in a certain sense, aesthetics, in the Kerkenvisies. The document states:

OCW’s primary goal is the preservation of (state) monumental churches.¹⁴⁰

---

¹³⁹ For examples see: Deborah Justice, “Religion Reinserted: When Church and Cinema Blur Boundaries through Media-Savvy Evangelicalism,” *Journal of Religion, Media, and Digital Culture* 3 (2014): 84-119.

¹⁴⁰ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Bouwstenen voor een Kerkenvisie,” (2019), 8. Original text: Het primaire doel van OCW is het behoud van (rijks)monumentale kerkgebouwen.”

The explicitly stated goal places an emphasis on national – or other ‘important’ – buildings of “monumental” status. By accentuating the preservation of (state) monumental churches specifically, the government focusses on heritage sites that are acknowledged as ‘important’, based on one or more aspects such as: beauty, significance for science, or cultural-historical value.¹⁴¹ These aspects are, however, notoriously contested and variable across time. Concretely speaking, religious buildings that are not considered “beautiful”, or that are unimportant due to their “insignificance for science”, or whose cultural historical value is “not-widely recognized” will not get the same treatment in this programme as buildings that do meet those requirements.

As LauraJane Smith and others have argued, where certain tangible sites have been assigned heritage status by certain people or groups in powerful positions, it is important to ask the question: whose heritage is this? who chose this narrative presented in this particular heritage site? and: how are marginalized groups represented? Questions regarding the awarding or withholding of “monumental status” are themselves not neutral, but benefit particular stake-holders. Questions that may not be of central concern when deciding on “monumental status” may have important and perhaps unforeseen implications for religious heritage and identities. Places of worship with no assigned monumental value will not, according to this directive, receive the same support in preservation, which may in turn lead to unplanned reuse or the demolition of the particular buildings, with broader implications for the communities (religious or otherwise) that used them.

Further, the emphasis on preservation creates the impression that that these religious buildings and their communities are only incorporated in the Kerkenvisies in order to ‘save’ more ‘important’ buildings. This puts the assumed interest of broader society, the government and heritage experts (preservation of national monuments), inherently above the interest of the local source communities who are subordinate and instrumental to the fundamental goal of conservation. Again, we uncover an underlying power imbalance of the programme line, whatever its intentions may be. The need to ‘save’ or preserve buildings of worship that are a priori deemed most important (i.e., ‘monumental’) by ‘experts’ is something that seamlessly matches authorized heritage conservation as Smith described it.¹⁴²

The assumption that non-monumental places of worship are mostly taken into account only to preserve other, more “important” buildings can be traced in the statement that follows the main goal of the Kerkenvisies:

To reach that goal [*to preserve (national) monumental church buildings*] it is necessary to see all church buildings in correlation: [church buildings] from all times, all religions, monumental ones and non-monumental-ones.¹⁴³

---

¹⁴¹ Wettenbank, “*Erfgoedwet*,” article 3.1 <https://wetten.overheid.nl/BWBR0037521/2020-04-01#Hoofdstuk3> (Accessed on July 15, 2020).

¹⁴² Smith, *Uses Of Heritage*, 29.

¹⁴³ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, “Bouwstenen voor een kerkenvisie,” (2019), 8. Original text: “Om dat doel te bereiken is het noodzakelijk om álle kerkgebouwen in samenhang te bezien: van alle tijden, van alle geloven, monumental en niet-monumentaal.”

In addition to the state's stated interest in the a priori opposition of monumental and non-monumental statuses of religious buildings – an opposition which, as we have seen, is not without implications of marginalization – this statement reveals some ambiguity about how the Kerkenvisies relate themselves to buildings “that are *not* consciously built as places as worship”, such as village houses that are used as places of worship. Earlier in the document, it seemed clear that these buildings and therefore the religious communities associated with them formed no part of the Kerkenvisies. This statement seems to put that exclusion into question. It is not entirely clear if by “all church buildings”, the RCE is referring back to their definition of what a “church building” entails. That would mean that buildings that are not consciously built as a place of worship are not seen as a church building, and so “all” would not actually mean “all” buildings used as a church. On the other hand, it could be read to imply that in this statement the RCE is indeed referring more broadly to “all” buildings of worship including those that are not built as such in the first place. The latter may leave the impression that the definition offered of ‘church building’ in the document was only intended as a tool by which to control how much money the municipalities would be allocated, and not as a tool for which “church buildings” should or should not be included in a kerkenvisie. In any case, the way the definition is articulated now, implies that the buildings that are not built consciously as a place of worship are not even seen as “church buildings” or religious heritage for that matter, and are therefore not meant as part of the Kerkenvisies. In this apparently arcane ambiguity lies the very real difference for many religious communities between getting access to resources, or not getting anything at all: a great deal is left to depend on how the municipality in question interprets the Handreiking.

We already discussed how this programme line approaches a place of worship as something that can be seen as neatly separable from religion itself, noting that this assumption may be challenged from the point of view of religious studies and in particular recent work on religion and material culture. From another perspective, the spiritualization of religion in the document goes hand in hand with another aspect of AHD, namely a focus on materiality.

In Chapter Three we noted that the tangible is frequently prioritized over the intangible in AHD, and later, within the framework of tangible heritage sites, the material is again preferred above the intangible aspects of the site in question. This leads to a static interpretation of the past and moreover will discourage an active use of heritage as was already noted earlier.¹⁴⁴ This prioritization can also be detected in this particular programme line. First, it is obvious that the programme has been built up for the preservation of materials of monumental church buildings: the fact that it focusses on materiality is not surprising. Arguably, it is logical that the government chooses to focus on preserving particular buildings instead of preserving religions (as forms of intangible heritage) as the Dutch state prefers to avoid getting involved in religious content/substance, because of the principles of neutrality enshrined in the constitution (although, as we have noted, by talking about religious buildings, the state unavoidably is involved in religious ‘content’). However self-evident this choice may seem, it remains that this programme prioritizes the tangible aspects of these buildings over the intangible aspects. What is deemed of first importance is to preserve the buildings, not to help the religious source communities. What is

---

¹⁴⁴ Smith, *Uses Of Heritage*, 29.

prioritized are material (tangible) heritage aspects, for reasons such as aesthetic significance, economic interests, tourism, and place attachment. We must ask, then, to what extent the intangible heritage interwoven with the religious place of worship is being taken into account.

It should be noted that none of these subjects is easy to address and the documents accompanying the Kerkenvisies do show an effort to take religion into account. Besides the emphasis on the 'kerk' being "an object of cultural-historical value" and of "artistry and architectural ingenuity", the Handreiking also states, for example, how some perceive church buildings as "anchor points of memories" where "emotions have been shared".¹⁴⁵ These quotations recall Hervieu-Léger's definition of religion as a "chain of memories". Although the government may not view the "church buildings" (as they name them) as an inherent part of religion, they do seem to make an effort to see beyond (parts of) the material.

Nevertheless, the approach is one of a secular nature wherein a power imbalance can be found. It is necessary that government bodies are imbued with awareness of this inherent imbalance when they start heritage projects, so that all parties can be treated equally and with respect.

Lastly, I want to address a certain contradiction that has emerged in this analysis. It can be noted that in the AHD the focus lies on materiality and preserving the materials: AHD often neglects intangible aspects of heritage. In contrast, in discourse concerning religion a focus on intangible aspects of religion can be detected: internal aspects such as belief/faith, "moods and motivations", abstract "symbols" of ideas remain central to descriptions and assumptions about religion, and these often neglect material religion. On the one hand, these divergent emphases provides an implied rationale for the separation of the material from non-material in religious heritage, and thus makes it easier for the kerkenvisies programme to focus on material aspects of religious buildings instead of viewing buildings as inherent to religion. On the other hand, this contrast makes thinking about religious heritage through the lens of critical heritage studies even more difficult than thinking about other forms of heritage, because of the different points of focus in heritage and religious discourse. To put this conceptual and analytical challenge more positively, because of this clear tension, religious heritage could be seen as a prime example of the broad entanglement of the tangible and the intangible, showing us how both are equally important and cannot be parted in thought, or in practice - not within heritage, and not within religion.

4.3 Considerations

A programme line is not only a document: it is an implemented practice. Alongside the implications of this programme line that can be found in its documents themselves, many aspects depend on how a kerkenvisie is executed located. We need also to take these influences into consideration.

The programme line, as we have noted, has no fixed form. The intention is that every municipality can adjust a kerkenvisie to its own circumstances. The guiding

---

¹⁴⁵ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, "Bouwstenen voor een Kerkenvisie," (2019), 12.

presupposition is that the central organization's role is to create a flexible and adaptable programme. The model is, in other words, a top-down programme to stimulate local (bottom-up?) initiatives. This accords perfectly with how heritage policies have developed in the Netherlands.¹⁴⁶ Participation has become an important aspect of governance, and the Kerkenvisies too aspire to involve all groups concerned with a kerkenvisie: church owners, municipalities, citizens and (local) heritage organisations.

While this model may have laudable intentions, it depends heavily on the manner of the local execution of the programme line. As we noted in Chapter Two, in practice organisations are inclined to choose minimalist forms of participation. When various groups are involved in the process of determining the vision, it remains important to keep asking with whom one is speaking and in contact. How are minority or underrepresented groups represented in the development of the vision? For instance, in the case of the Kerkenvisies: how are women represented? Because women occupy less frequently positions of power within (institutionalized) religion (and in local government), gendered aspects of material and immaterial religious heritage is something actively to consider.

Another aspect to keep in mind when setting up a kerkenvisie is Bourdieu's distinction in types of ownerships. This notion gives an alternative to economic ownership solely and by doing so, can lead to more understanding between parties in the process of a kerkenvisie and possible re-use.

---

¹⁴⁶ Joks Janssen, "Modernising Dutch Heritage Conservation," 627.

5. Conclusion and recommendations

In this research, it has become clear that there are many aspects of the Kerkenvisies that can be re-examined critically, or that should be taken into consideration when working on a kerkenvisie and with religious heritage in general. Though the intentions of the RCE may be noble, these intentions are somewhat undercut by several conceptual issues imbedded in the programme.

For instance, aspects of the AHD (such as a focus on materiality, aesthetic approaches to heritage, and uneven power relations) could be found in this programme line, even if they were not in plain sight. These aspects all find their roots in power dynamics, of which the RCE does not show itself to be sufficiently aware in these materials. At the same time, the RCE seems to lack a sophisticated understanding of what religion entails, as they display a very narrow, Western way of viewing religion, making it clear that they did not consider religious study approaches when devising this programme and especially the programme line the Kerkenvisies. In conclusion, it is necessary for government bodies to be more aware of their own lenses and to be aware of how these lenses can influence practice. As we noted in the introduction, there is a lack of studies examining practices of church re-use through the lens of critical heritage studies. This research has shown that this is indeed something that is much more needed, no matter how difficult it may be.

There is one recommendation that I feel should be made here. Although the RCE has envisioned the Kerkenvisies, this is not the body that is responsible for executing them. It would seem that the RCE wanted a decentralised programme where participation plays a great role. Despite the encouragement of grassroots initiatives, the RCE nonetheless still has some expectations regarding how this should work. Therefore, it would be positive to provide more coaching in this process. Currently, the process supervisors are mostly at the service of the municipalities so that they can ask questions about the process. I feel that it is necessary to broaden this task. Even though it is too late to take back the information that is already provided, a process supervisor could help municipalities (or the party to which the municipality outsourced the kerkenvisie) with becoming aware of their own interpretations of the Kerkenvisies, the discourses that have been communicated and the implications these have. In this way some of the negative implications of the Kerkenvisies could be reduced or in some cases even maybe undone. Moreover, the process supervisor could work as a mediator between the different parties and should be able to be consulted by the other parties involved as well. This person should have knowledge of religious studies and heritage studies to ensure the process proceeds in a way in which power dynamics are diminished and the source communities are treated respectfully and as equals.

In conclusion, the programme is now underway for several months, and more and more municipalities have started a kerkenvisie. This study's re-examination of the programme from the point of view of critical heritage studies, and contemporary approaches to religion, has provided insights into the conceptual side of the programme line "the Kerkenvisies". Although this programme is coming to an end in 2021, local kerkenvisies do not have clear ending dates. Therefore, the next step I would suggest is executing an empirical study on how kerkenvisies are working and not only in the strict practical sense, but also how these implications that I have laid

down work in practice. How did, and do, people involved feel about their kerkenvisie? Interviews will be an essential tool in this. The combination of my theoretical study with an empirical study will provide an even broader understanding of what is at stake in a national religious heritage programme.

Bibliography

- Aan de slag met de Omgevingswet. "Participatie in de Omgevingsvisie". <https://aandeslagmetdeomgevingswet.nl/participatieomgevingswet/participatie-instrumenten/participatie-omgevingsvisie/> (Accessed on July 5, 2020).
- Apaydin, Veysel. *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage: Construction, Transformation and Destruction*. London: UCL Press, 2020.
- Aplin, Graeme. *Heritage: Identification, Conservation, and management*. Oxford: University Press, 2002.
- Asad, Talal. *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009.
- Barton, Carlin A., and Daniel Boyarin. *Imagine No Religion: How Modern Abstractions Hide Ancient Realities*. New York: Fordham University Press, 2016.
- Beckford, James A. *Social Theory and Religion*. New York: Cambridge University Press, 2003.
- Bourdieu, Pierre (transl. by Richard Nice). *Distinction: A Social Critique Of The Judgement Of Taste*. London: Routledge & Kegan Paul, 1984.
- Brumann, Christoph, and David Berliner. *World Heritage on the Ground: Ethnographic Perspectives*. New York: Berghahn Books, 2016.
- Carpentier, Nico. "Differentiating Between Access, Interaction And Participation." *Conjunctions. Transdisciplinary Journal of Cultural Participation* 2, no. 2 (2015): 7-28. doi:10.7146/tjcp.v2i2.22915.
- Casini, Lorenzo. "International Regulation of Historic Buildings and Nationalism: The Role of UNESCO." *Nations and Nationalism* 24, no. 1 (2018): 131-147. doi:10.1111/nana.12377.
- Cohen, Meridith. "Restoration as Re-creation at the Sainte-Chapelle." *Anthropology and Aesthetics*, no. 48 (2005): 135-154.
- De Nederlandse Grondwet. "Artikel 1: Gelijke Behandeling en Discriminatieverbod." https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi7pkisz82r9/artikel_1_gelijke_behandeling_en (Accessed on August 2, 2020).
- Dicks, Bella. "Heritage as Social Practice." In *Heritage at The Interface: Interpretation and Identity*. University Press of Florida, 2018.
- Durkheim, Emile, and Joseph Ward Swain. *The Elementary Forms of Religious Life*. Stilwell: Neeland Media LLC, 2013.
- Emerick, Keith. *Conserving and Managing Ancient Monuments: Heritage, Democracy, and Inclusion*. Woodbridge: Boydell and Brewer, 2014.

- Fisch, Stefan. *National Approaches to the Governance of Historical Heritage over Time*. Amsterdam: IOS Press, 2008.
- Frijhoff, Willem. *Dynamisch Erfgoed*. Amsterdam: SUN, 2007.
- Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays by Clifford Geertz*. London: Hutchinson, 1973.
- Gelderloos, Jacobine. "Liever een Boekwinkel dan een Disco Ratio en Emotie Randon Her- en Nevenbestemming van Kerkgebouwen." *Jaarboek Voor Liturgie-Onderzoek* 28 (2012): 183-206.
- Gilchrist, Roberta. *Sacred Heritage: Monastic Archaeology, Identities, Beliefs*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Hervieu-Léger, Danièle. *Religion as a Chain of Memory*. Cambridge: Polity Press, 2006.
- Hoeven, Arno van der. "Networked Practices of Intangible Urban Heritage: The Changing Public Role of Dutch Heritage Professionals." *International Journal of Cultural Policy* 25, no. 2 (2016): 232-245. doi:10.1080/10286632.2016.1253686.
- Houtman, Dick, and Birgit Meyer. *Things: Religion and the Question of Materiality*. New York: Fordham University Press, 2012.
- ICOMOS. "Glossary." <https://www.icomos.org/en/2016-11-10-13-53-13/icomos-and-the-world-heritage-convention-4#convention> (Accessed on May 16, 2020).
- Janssen, Joks. "Modernising Dutch Heritage Conservation: Current Progress and Ongoing Challenges for Heritage-Based Planning and Management." *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 105, no. 5 (2014): 622-629. doi:10.1111/tesg.12117.
- Janssen, Joks, Eric Luiten, Hans Renes, and Jan Rouwendal. "Heritage Planning and Spatial Development in the Netherlands: Changing Policies and Perspectives." *International Journal of Heritage Studies* 20, no. 1 (2012): 1-21. doi:10.1080/13527258.2012.710852.
- Jelsma. "Van Traditioneel Gebruik tot Herbestemming." In *Meer Dan Hout en Steen*, 112. Harry Bisseling, Henk de Roest and Peet Valstar. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012.
- Jonkers, van de Donk, Kronjee and Plum. "Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie." Den Haag/Amsterdam: Rapport WRR, 2006.
- Justice, Deborah "Religion Reinserted: When Church and Cinema Blur Boundaries through Media-Savvy Evangelicalism." *Journal of Religion, Media, and Digital Culture* 3 (2014): 84-119.

Kennedy, James C., and Jan P. Zwemer. "Religion in The Modern Netherlands and the Problems of Pluralism". *BMGN - Low Countries Historical Review* 125, no. 2-3 (2010): 237-269. doi:10.18352/bmgn-lchr.7121.

Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland. "Het Verdrag Nationaal." <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/hetverdragnationaal> (Accessed on June 17, 2020).

Kroesen, Justin E.A. "Recycling Sacred Space: The Fate of Financially Burdensome and Redundant Churches in the Netherlands." In *Holy Ground. Re-Inventing Ritual Space in Modern Western Culture*. Leuven: Peeters, 2010.

Labadi, Sophia, and Colin Long. *Heritage and Globalisation*. New York: Routledge, 2010.

Lubina, Katja. "Netherlands." In *The Impact of Uniform Laws on the Protection of Cultural Heritage and the Preservation of Cultural Heritage in the 21st Century*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2010.

Matsura, Koïchiro. "Preface." *Museum International* 56, no. 1-2 (2004): 4-5. doi:10.1111/j.1350-0775.2004.00453.x.

McGuire, Meredith B. *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Messtell, Lynn. "Transacting UNESCO World Heritage: Gifts and Exchanges on a Global Stage." *Social Anthropology* 23, no. 1 (2015): 3-21. doi:10.1111/1469-8676.12100.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, "Bouwstenen voor een Kerkenvisie." (2019).

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. "Erfgoed Telt – de Betekenis van Erfgoed voor de Samenleving." 9.

Mochizuki, Mia M. *The Netherlandish Image after Iconoclasm, 1566-1672: Material Religion in the Dutch Golden Age*. New York: Routledge, 2016.

Morgan, David. *Religion and Material Culture: The Matter of Belief*. London: Routledge, 2010.

Morrall, Andrew, Mary Laven, and Suzanna Ivanič. *Religious Materiality In The Early Modern World*. Amsterdam: University Press, 2019.

Munjeri, Dawson. "Tangible and Intangible Heritage: From Difference to Convergence." *Museum International* 56, no. 1-2 (2004): 12-20. doi:10.1111/j.1350-0775.2004.00453.x.

Nederlandse Grondrechten. "Artikel 6." <https://www.nederlandsegrondrechten.nl/grondrechten/187-artikel-6> (Accessed on August 2, 2020).

Neville, Robert Cummings. *Defining Religion: Essays in Philosophy of Religion*. Albany, New York: SUNY Press, 2019.

Plate, S. Brent. *Key Terms in Material Religion*. London: Bloomsbury Publishing, 2015.

Post, Paul. "De Actuele Positie van Kerkgebouwen in Nederland. Het Perspectief Van 'Open Sacraliteit' Nader Verkend." *Yearbook voor Ritual and Liturgical Studies* 32 (2016): 143-166.

Post, Paul. "Fields Of The Sacred: Reframing Identities Of Sacred Places." In *Sacred Places in Modern Western Culture*. Leuven: Peeters, 2011.

Post, Paul, Arie L Molendijk, and Justin E. A Kroesen. *Sacred Places in Modern Western Culture*. Leuven: Peeters, 2011.

Promey, Sally M. *Sensational Religion: Sensory Cultures in Material Practice*. New Haven: Yale University Press, 2014.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. "Bundeling van 6 Wetten en Regelingen." <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedwet/bundeling-van-6-wetten-en-regelingen> (Accessed on July, 2 2020).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. "Erfgoedparticipatie Faro." <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro> (Accessed on June 17, 2020).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. "Omgevingswet versus Erfgoedwet." <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/omgevingswet/erfgoed-in-de-omgevingswet/omgevingswet-versus-erfgoedwet> (Accessed on July 5, 2020).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. "Uitgangspunten en Overwegingen Advisering Gebouwde en Groene Rijksmonumenten." 5.

Rom. "De geest van het Faro-Verdrag daalt neer over Nederland." <http://romagazine.nl/de-geest-van-het-faro-verdrag-daalt-neer-over-nederland/23172> (Accessed on June, 17, 2020).

Sandis, Constantine. "Culture, Heritage, and Ethics." In *Cultural Heritage Ethics: Between Theory and Practice*, Cambridge: Open Book Publishers, 2014.

Shackel, Paul. A. "Foreword." In *Heritage at the Interface: Interpretation and Identity*. University Press Florida, 2018.

Smith, LauraJane. *Uses of Heritage*. London: Routledge, 2010.

Stensma, Regnerus. *Kerken... Wat Doe Je Ermee?* Baarn: Bosch & Keuning, 1981.

Steensma, Regnerus, and Justin Kroesen. "Experiencing the Numinous in a Medieval Village Church: The Protestant Church at Zeerijp." In *Sacred Places in Modern Western Culture*. Leuven: Peeters, 2011.

Taira, Teemu. "Religion as a Discursive Technique: The Politics of Classifying Wicca." *Journal of Contemporary Religion* 25, no. 3 (2010): 379-394. doi:10.1080/13537903.2010.516546.

Terlouw, Ilonka. *Real Faith: Performativity and Materiality in the Personal Relationship with Jesus of Evangelical Protestants*. Delft: Eburon, 2015.

Toekomst Religious Erfgoed. "Nationale kerkenaanpak." <https://www.toekomstreligieuserfgoed.nl/nationale-kerkenaanpak> (Accessed on April 20, 2020).

UNESCO. "Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage." 1972. <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/> (Accessed on May 16, 2020).

UNESCO. "Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage." 2003. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000132540/PDF/132540eng.pdf.multi> (Accessed on June 28, 2020).

Urbaniak, Jakub. "Religion as Memory: How has the Continuity of Tradition Produced Collective Meanings? – Part One." *HTS Theologische Studies / Theological Studies* 71, no. 3 (2015): 1–8. doi:10.4102/hts.v71i3.2815.

Waterton, Emma, and Steve Watson. "Framing Theory: Towards a Critical Imagination in Heritage Studies." *International Journal of Heritage Studies* 19, no. 6 (2013): 546-561. doi:10.1080/13527258.2013.779295.

Wettenbank. "Erfgoedwet." <https://wetten.overheid.nl/BWBR0037521/2020-04-01#Hoofdstuk3> (Accessed on July 15, 2020).

Wickramasinghe, Nira. "History as Heritage: Producing the Present in Post-War Sri Lanka." In *Cultural Heritage Ethics: Between Theory and Practice*. Cambridge: Open Book Publishers, 2014.

Winter, Tim. "Clarifying the Critical in Critical Heritage Studies." *International Journal of Heritage Studies* 19, no. 6 (2013): 532-545. doi:10.1080/13527258.2012.720997.

World Heritage Centre. "Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention." <https://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> (Accessed on July 8, 2020).

Appendices

Appendix 1.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Bouwstenen voor een Kerkenvisie

.....
Handreiking 2019

Bouwstenen voor een Kerkenvisie

Handreiking 2019

Inhoud

Intro: 12 bouwstenen Kerkenvisies – *pagina 3*

Deze handreiking bevat de volgende 12 bouwstenen:

1. Een integrale kerkenvisie: *doel, inhoud en vorm* – *pagina 8*
2. Nut en noodzaak van een kerkenvisie – *pagina 12*
3. De opsteller van een kerkenvisie – *pagina 16*
4. De rol van de gemeente in een kerkenvisie – *pagina 20*
5. Het financieren van een kerkenvisie – *pagina 22*
6. De opgave bepaalt de aanpak – *pagina 24*
7. Het gesprek organiseren en aangaan – *pagina 28*
8. Vertrouwen, openheid & openbaarheid – *pagina 32*
9. De inventarisatie – *pagina 34*
10. Waardering en weging – *pagina 36*
11. De achterban / draagvlak – *pagina 38*
12. Borging & monitoring – *pagina 40*

Bijlagen:

13. Scheiding Kerk en Staat – *pagina 44*
14. Stappenplan Handreiking Religieus Erfgoed 2008 – *pagina 46*
15. Literatuur en nuttige adressen – *pagina 50*

12 bouwstenen

.....

Kerkenvisies

Als u deze tekst leest, overweegt u waarschijnlijk een kerkenvisie op te stellen of bent u op z'n minst geïnteresseerd in kerkenvisies. Dat is goed nieuws. Kerkenvisies zijn namelijk bedoeld om gezamenlijk een duurzame strategie te ontwikkelen voor de gebouwen die velen van ons dierbaar zijn. De onderstaande bouwstenen zijn vooral bedoeld voor gemeenten, maar zonder twijfel ook interessant voor andere partijen die bij een kerkenvisie betrokken zijn: eigenaren, kerkgenootschappen, erfgoedorganisaties, burgervertegenwoordigers en -in een later stadium- de initiatiefnemers.

De opgave

Nederland telt meer dan 6.000 kerkgebouwen¹, verspreid door heel het land. De meeste zijn nu nog in gebruik door de verschillende geloofsgemeenschappen die Nederland rijk is. Kerkgebouwen hebben vele gezichten: ze maken een belangrijk onderdeel uit van wie wij zijn. Ze kleuren het straatbeeld en bepalen het landschap. Kerkgebouwen zijn vol van betekenis, omgeven met emoties. Het zijn gebouwen die de meeste Nederlanders willen koesteren; ook al gaat men zelf niet meer ter kerke.

Volgens onderzoek komt meer dan 80% van de Nederlanders zelden of nooit meer in een kerkgebouw; en een minderheid in Nederland noemt zich nog gelovig². Door afname van het aantal leden zijn er steeds minder vrijwilligers die zich inzetten voor het behoud en beheer van het kerkgebouw. Ook is er steeds minder geld om de gebouwen, torens en interieurs te onderhouden. Bovendien voldoen de gebouwen steeds minder aan onze hedendaagse eisen van duurzaamheid, comfort en gebruik. Daardoor zijn ze vaak ook moeilijk inzetbaar voor meervoudig of ander gebruik. De consequentie is dat de komende 10 jaar naar schatting van de kerkeigenaren zelf tussen de 1.800 - 4.800 kerken hun deuren zullen moeten sluiten. Dat aantal verschilt regionaal en per denominatie, maar de gevolgen zullen in heel het land merkbaar zijn. Daarnaast geldt voor veel kerkgebouwen die wel hun religieuze functie behouden, dat de exploitatie moeilijk sluitend te krijgen is, vaak ook niet met nevengebruik als dat al mogelijk is. Als een kerkgebouw niet langer als kerk gebruikt wordt, ontstaan er vaak moeizame discussies over wat er met het gebouw moet gebeuren. Wat mag er wel of niet in het kerkgebouw? Welk nieuw gebruik is mogelijk? Wie bepaalt en wie betaalt?

---

1 Het kerkenbestand van de RCE telt begin 2019 zo'n 6.000 kerkgebouwen die als kerk gebouwd zijn, ongeacht hun huidige functie. In dat bestand zijn opgenomen alle kerkgebouwen tot en met bouwjaar 1970. In de loop van 2019 zal het bestand worden aangevuld met de kerkgebouwen die na 1970 zijn gebouwd.

2 Onderzoeken NOS (augustus 2018), CBS (oktober 2018) en SCP (december 2018)

Als wij in Nederland de belangrijkste kerkgebouwen willen behouden en een nieuwe toekomst willen geven, dan zullen alle partijen naar elkaar toe moeten bewegen. Elkaar de hand reiken om oplossingen te vinden voor elkaars problemen. Samen aan de slag. Het gezamenlijk werken aan een integrale kerkvisie is daarvoor een geschikt instrument.

In deze handreiking

In deze handreiking vindt u bouwstenen die van pas kunnen komen bij het opstellen van een integrale kerkvisie. De bouwstenen zijn opgesteld op basis van de ervaringen van gemeenten en kerkgemeenschappen die al met een kerkvisie werken. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van de kennis die al op veel plaatsen is verzameld in de vorm van stappenplannen, andere handreikingen en overzichten. Hierbij wordt specifiek de 'handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten (VNG/VBMK)' uit 2008 genoemd, die een verdere verdieping geeft op deze handreiking.

De bouwstenen worden toegelicht met praktijkvoorbeelden. Achterin de handreiking vindt u verwijzingen en wordt de weg gewezen naar verdere literatuur, onderzoeksresultaten, stappenplannen en nuttige adressen. Via het online platform www.toekomstreligieuserfgoed.nl zijn voorbeelden van bestaande kerkvisies toegankelijk gemaakt en wordt de handreiking up-to-date gehouden met nieuwe ervaringen en inzichten. Daarnaast worden hier diverse tools en instrumenten beschikbaar gesteld, die ingezet kunnen worden in het proces van de kerkvisie.

De 12 bouwstenen

1. Een integrale kerkenvisie:

doel, inhoud en vorm

- Welk doel wil je (met elkaar) bereiken met het opstellen van een kerkenvisie?
- Met wie en voor welke kerkgebouwen?
- En welke vorm past daar het beste bij?

pagina 8

2. Nut en noodzaak van een kerkenvisie

- Wat is de betekenis van de kerkgebouwen in onze gemeente?
- Welke levert het opstellen van een kerkenvisie op?

pagina 12

3. De opsteller van een kerkenvisie

- Hoe neem je initiatief?
- Wat vraagt het proces voor inzet van iedereen?
- Hoe geef je vorm aan het proces? Wie doet wat?

pagina 16

4. De rol van de gemeente in een kerkenvisie

- Welke rol past je als gemeente? Zowel tijdens opstellen als implementatie van kerkenvisie

pagina 20

5. Het financieren van een kerkenvisie

- Waar kan je de decentralisatie-uitkering aanvragen?
- Wat kan je als gemeente bijdragen aan het opstellen van een kerkenvisie?

pagina 22

6. De opgave bepaalt de aanpak

- Welke opgave heb je als gemeente in brede zin?
- Welke opgave heb je als gemeente m.b.t. de kerkgebouwen, hun interieurs en omgeving?
- Welke aanpak sluit daar het beste op aan?

pagina 24

7. Het gesprek organiseren en aangaan

- Met wie ga je in dialoog?
- In welke vorm(en)?
- Wat moet je voorafgaand aan de gesprekken weten?

pagina 28

8. Vertrouwen, openheid & openbaarheid

- Hoe ga je om met vertrouwelijkheid versus openbaarheid?
- Wat spreek je af over communicatie?

pagina 32

9. De inventarisatie

- Welke data heb je nodig?
- Wat is al beschikbaar?

pagina 34

10. Waardering en weging

- Wil je waarderen en/of wegen?
- Hoe waardeer je en met welke criteria?

pagina 36

11. De achterban / draagvlak

- Is er zicht op de 'achterban' van de verschillende partijen?
- Hoe verkrijg/organiseer je draagvlak bij deze achterbannen?

pagina 38

12. Borging & monitoring

- Een kerkenvisie en dan?

pagina 40

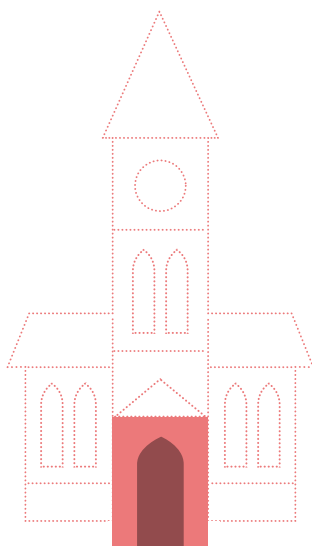
Delft, Nieuwe Kerk en Maria van Jessekerk, foto P. van Galen, RCE 2004.

Een integrale kerkenvisie

doel, inhoud en vorm

Het doel van een integrale kerkenvisie

De Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) stelt sinds 1 januari 2019 middelen beschikbaar voor het opstellen van kerkenvisies. Het primaire doel van OCW is het behoud van (rijks)monumentale kerkgebouwen. Om dat doel te bereiken is het noodzakelijk om álle kerkgebouwen in samenhang te zien: van alle tijden, van alle geloven, monumentaal en niet-monumentaal. De belangen van alle betrokken partijen (eigenaren, gemeenten, burgers en erfgoedorganisaties) worden daarbij onderling gehoord en gewogen. In gezamenlijkheid wordt zo een duurzaam toekomstperspectief ontwikkeld voor de kerkgebouwen: de kerkenvisie.

Een kerkenvisie is vrijwillig

In lang niet alle gemeenten is er behoefte aan een kerkenvisie. Er zijn gemeenten waar kerkgebouwen op zondag meer dan vol zitten. Ook zijn er gemeenten die andere instrumenten inzetten om samen met kerkeigenaren tot afspraken over de toekomst van de kerkgebouwen te komen. Een kerkenvisie is dan ook geen verplichting, maar is een vrijwillige keuze. In de jaren 2019-2021 wordt door het ministerie van OCW slechts de ondersteuning geboden om zo'n visie op te stellen.

Welke gebouwen meenemen in een kerkenvisie?

Als kerkgebouw wordt betiteld een gebouw dat doelbewust als gebedshuis is gebouwd, ongeacht de denominatie. Dat wil zeggen dat gebouwen zoals dorpshuizen en dergelijke die niet als kerkgebouw gebouwd zijn, maar waar sommige kerkgenootschappen hun vieringen houden, in deze niet meetellen. Het is aan een gemeente zelf om te bepalen of ander religieus erfgoed in een kerkenvisie wordt meegenomen. Denk aan kloosters, kapellen, begraafplaatsen, enzovoort. Wel is het goed om te weten dat de ondersteuning vanuit het ministerie van OCW expliciet is opgezet vanuit de opgave van de kerkgebouwen waarvan de toekomst onzeker is. De toe te kennen financiële bijdrage voor het opstellen van een kerkenvisie wordt uitsluitend bepaald op basis van het aantal kerkgebouwen in een gemeente; ander religieus erfgoed wordt hierin niet meegeteld.

De vraag is vaak voor welke gebouwen een kerkenvisie moet worden opgesteld. Er zijn kerkgebouwen die volop bezoekers trekken en andere gebouwen zijn al duurzaam herbestemd. Voor dit soort kerkgebouwen lijkt het in eerste instantie weinig zinvol om veel tijd en energie uit te trekken en hiervoor een visie te ontwikkelen. Aan de andere kant blijkt ook de toekomst van nu nog drukbezochte kerkgebouwen of de exploitatie van herbestemde kerken niet altijd gegarandeerd. Het kan dus handig zijn om bij het opstellen van een kerkenvisie ook deze kerkgebouwen in de overweging mee te nemen. Ook omdat in deze gebouwen functies zitten -religieus of anderszins- die wellicht het gebruik van andere kerkgebouwen mede bepalen (niet ieder kerkgebouw is bijvoorbeeld geschikt voor een culturele functie).

De inhoud van een integrale kerkenvisie

Een integrale kerkenvisie houdt in dat in principe *alle* lokaal betrokken partijen aan tafel zitten tijdens het proces van totstandkoming van de visie, en dat *alle* kerkgebouwen worden betrokken in de visie, zowel de monumentale als de niet-monumentale kerkgebouwen.

De ervaring leert dat er verschillende soorten kerkenvisies zijn, waarbij de ene visie meer principiële richtinggevende uitspraken tussen partijen vastlegt dan de andere. Het gaat dan over afspraken zoals toekomstige functies/het (her)gebruik, over de te behouden waarden of juist het proces. Onderaan vindt u een aantal mogelijke vormen en uitkomsten van eerder opgestelde kerkenvisies.

Een overzicht als uitkomst

Idealiter wordt voor een kerkenvisie het totale kerkenbestand van een stad of regio in kaart gebracht, brengt men met alle betrokken partijen de verschillende belangen beeld, verkent men de toekomstplannen en mogelijkheden van de gebouwen en maakt men principeafspraken en/of keuzes over de toekomst.

Als men staat voor het maken van keuzes over de (nieuwe) bestemming van de kerkgebouwen in een gemeente, dan is het palet ongeveer het volgende:

- welke kerkgebouwen blijven in religieus gebruik;
- welke kerkgebouwen staan open voor ander gebruik naast het religieuze gebruik;
- welke kerkgebouwen zullen hun religieuze gebruik verliezen en in principe herbestemd kunnen worden;

- welke kerkgebouwen worden (gedeeltelijk) gesloopt of fysiek aangepast;
- voor welke kerken wordt een time-out afgesproken omdat nog niet duidelijk is wat het toekomstperspectief van die gebouwen zal zijn.

Mengvormen zijn uiteraard ook denkbaar. Uiteindelijk bepalen de (markt)ontwikkelingen of de gemaakte keuzes ook daadwerkelijk definitief worden. Vooraf is immers moeilijk te voorspellen waar initiatiefnemers en marktpartijen voor open staan. Juist om die marktpartijen, initiatiefnemers en ontwikkelaars, zekerheid te kunnen bieden is het wel van belang om duidelijkheid te verschaffen over (on)mogelijkheden.

Afhankelijk van de uitkomst van de visie en de lokale situatie kan het daarom zinvol zijn om na te denken over het juridisch bindend vastleggen van afspraken, zodat na implementatie bij concrete ontwikkelingen ook initiatiefnemers /ontwikkelaars een helder kader geboden kan worden.

IN DE PRAKTIJK | Utrecht

Met het raadsbesluit in 2017 werd niet alleen de 'Utrechtse visie religieus erfgoed' door de gemeenteraad vastgesteld, maar werd ook besloten dat de daarin opgenomen herbestemmingsprofielen als toetsingsinstrument worden gebruikt bij plannen voor herontwikkeling. Hiermee creëert de gemeente als het ware haar eigen instrumentarium. In de herbestemmingsprofielen geeft Utrecht aan wat vanuit cultuurhistorisch opzicht van belang is om te behouden en wat niet. Het inzicht in de transformatieruimte van de gebouwen wordt gedeeld met eigenaar, koper en eventueel zelfs de makelaar.

Een proces als uitkomst

Een andere mogelijke uitkomst van het opstellen van een kerkvisie is dat niet zozeer de mogelijke toekomst per kerkgebouw wordt bepaald, maar dat het toekomstig proces wordt gedefinieerd. Het resultaat van de dialoog is dan dat er vooral procesafspraken tussen partijen worden gemaakt over hoe er gehandeld zal worden als zich concrete ontwikkelingen voordoen rondom een kerkgebouw. Bijvoorbeeld hoe partijen contact met elkaar zoeken en tot afspraken komen als er plotseling uitzicht is op verkoop of hergebruik. Hieraan ligt dan wel een gezamenlijke en gedegen inventarisatie van de huidige stand van zaken ten grondslag.

Uiteraard zijn ook combinaties mogelijk tussen beide hierboven genoemde vormen van output. Daarbij moet bovendien ook worden aangetekend dat het voeren van de dialoog soms ook al oplossingen dichterbij kan brengen.

IN DE PRAKTIJK | Súdwest-Fryslân

Stella van Gent, wethouder van Súdwest-Fryslân gaf aan dat zij de looptijd van het opstellen van een kerkvisie bewust met 6 maanden heeft verlengd omdat zij ontdekte dat er gedurende de wederzijdse gesprekken tussen de actoren al oplossingen gevonden werden voor verschillende 'probleem-kerken'.

Utrecht, crypte Pieterskerk, foto Arjan Bronkhorst, 2015.

De vorm van een kerkenvisie

Een kerkenvisie is vormvrij, er zijn geen richtlijnen vanuit het Ministerie van OCW. Ook hoeft een kerkenvisie geen tot in detail uitgewerkte herbestemmingsprofielen of uitvoeringsplannen te bevatten. Van belang is niet zozeer het uiteindelijke document waarin de afspraken worden vastgelegd, dan wel het feit dat partijen met elkaar de dialoog aangaan over een duurzaam toekomstperspectief voor de kerkgebouwen.

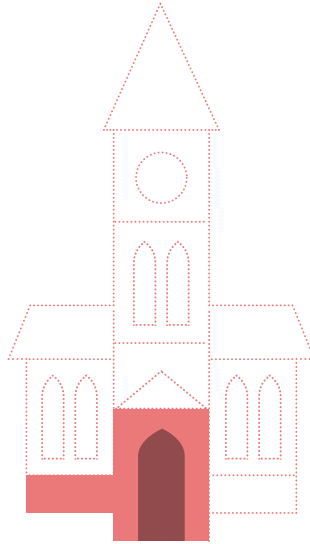
Voorbeelden van vorm en/of resultaat van een kerkenvisie:

- het gezamenlijk opstellen van een limitatieve lijst van toekomstperspectieven voor de kerkgebouwen;
- het gezamenlijk opstellen van een limitatieve lijst van toekomstperspectieven voor de kerkgebouwen, inclusief onderlinge procesafspraken;
- het maken van gezamenlijk overeengekomen werkafspraken (bijvoorbeeld de 2x2-afpraak Den Haag zie pagina 26 van deze handreiking.);
- het formuleren van gezamenlijk overeengekomen handelingsperspectieven (principieel Deventer/stappenplan en herbestemmingsprofiel Utrecht);
- het inrichten van een regulier kerkenoverleg tussen partijen na gezamenlijke bepaling opgave/rol/verantwoordelijkheid.

Nut en noodzaak van een kerkenvisie

Het belang van kerkgebouwen

Voordat de voordelen van een kerkenvisie worden toegelicht, is het goed om het belang van kerkgebouwen voor een gemeenschap en gemeente nader te benoemen.

Kerkgebouwen vervullen verschillende betekenissen in een gemeenschap, waarbij het religieuze belang (kerk als plek van eredienst) één van de betekenislagen is. Want een kerkgebouw is ook voor niet-kerkelijken een krachtig en bezield symbool van geloof, hoop en liefde. Voor anderen is het vooral een object van culturele en kunsthistorische waarde; kerkgebouwen, hun interieurs en de roerende goederen zijn in het gebouw vaak met een hoge mate van kunstzinnigheid en architectonisch vernuft vormgegeven. Anderen wijzen vooral op kerkgebouwen als drager van een sociale structuur, als symbolisch hart van een gemeenschap. Ook worden kerkgebouwen gezien als ankerpunten van herinnering (collectief & individueel) omdat hier gezamenlijk rituelen zijn voltrokken en men emoties heeft gedeeld (dopen, trouwen, rouwen etc.). Kerkgebouwen bieden vaak ook een stedenbouwkundige oriëntatie omdat zij een bijzondere positie in een wijk of dorp innemen: met regelmaat zijn kerkgebouwen en hun torens de ankerpunten waar de wijk of het dorp rond omheen gebouwd is. Daarnaast zijn kerkgebouwen te bezien als interessante vastgoedobjecten die veelal

centraal gelegen zijn en door hun maatvoering en robuustheid vrijwel elke nieuwe functie kunnen herbergen. Tenslotte hebben kerkgebouwen betekenis als statussymbool/icoon dat bijvoorbeeld afleesbaar is aan de hoogste toren of het rijkste interieur.

Kortom, kerkgebouwen zijn dragers van betekenis en zingeving op verschillende niveaus en voor verschillende partijen, zowel religieus als profaan, zowel individueel als collectief.

De winst van een kerkenvisie

De grote maatschappelijke betrokkenheid en opgave van de kerkgebouwen maakt het opstellen van een kerkenvisie meer dan ooit noodzakelijk. Een kerkenvisie stelt eigenaren, overheden en betrokkenen in staat te anticiperen op de komende veranderingen ten aanzien van functie, gebruik en eigendom van de kerkgebouwen. Als dit in gezamenlijkheid in kaart is gebracht en hierover een keuze en/of afspraken zijn gemaakt dan levert dat een aantal voordelen op, zoals:

- er is een strategische visie geformuleerd waardoor ad-hoc improvisaties tot het minimum beperkt worden;
- er kan begrip en respect ontstaan voor elkaars invalshoeken en standpunten; bovendien blijkt soms dat alleen al het samenbrengen van alle informatie en belangen tot verrassende oplossingen kan leiden;
- partijen kennen elkaar en kunnen elkaar vinden bij tussentijdse ontwikkelingen; dit scheelt veel voorwerk en tijd wanneer er een initiatief komt voor een individueel kerkgebouw;
- er vindt afweging plaats op basis van een breed palet aan belangen en waarden: fysiek (gebouw met interieur en omgeving), economisch (eigenaar, functie, financieel) en sociaal-maatschappelijk (buurt, burgers, functie);
- er is de mogelijkheid gecreëerd om verwachte 'beladen' ontwikkelingen/besluiten vooraf met elkaar te bespreken en communicatie en proces af te stemmen;
- initiatiefnemers en ontwikkelende partijen krijgen vooraf duidelijkheid zodat ze weten waar ze aan toe zijn als ze zich willen inzetten voor de herontwikkeling van een kerkgebouw;
- er is aandacht en tijd voor ideeën, emoties en initiatieven uit de gemeenschap van het kerkgebouw en betrokken lokale partijen; hiermee wordt in een vroeg stadium draagvlak gecreëerd.
- een kerkenvisie kan ook gebruikt worden om andere thema's te agenderen. Zo ontwikkelt de gemeente Súdwest-Fryslân feitelijk per dorp een leefbaarheidsvisie, waarbij de kerk als vanzelf in het midden staat.

Helmond, tot gezondheidscentrum herbestemde Leonarduskerk met begraafplaats, foto P. van Galen, RCE 2008.

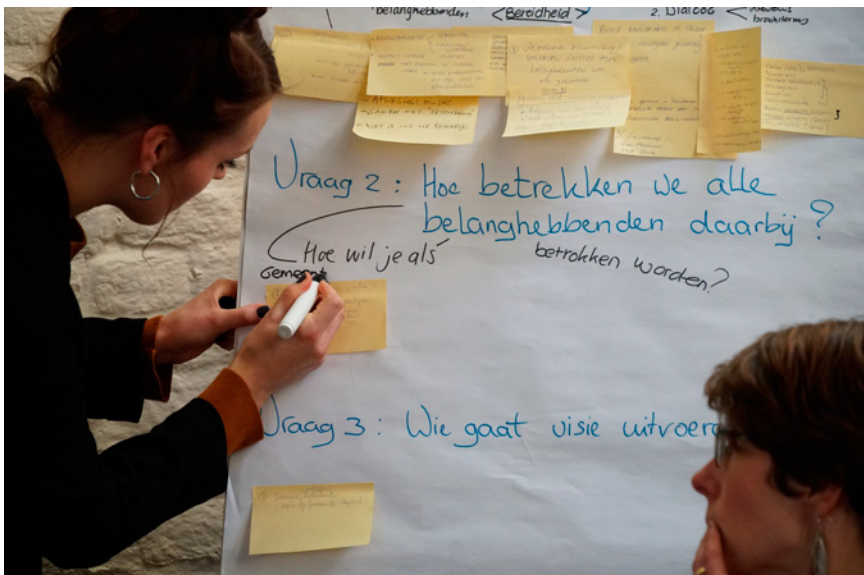

IN DE PRAKTIJK | Súdwest-Fryslân

Deze nieuw gevormde gemeente is inmiddels qua landoppervlakte de grootste van Nederland en is bovendien gezegend met zo'n 160 kerkgebouwen verdeeld over 89 kernen: '160 uitdagingen' volgens de wethouder, waarbij de situatie steeds urgenter wordt. Daarom wil de gemeente nu de toekomst van het religieus erfgoed zorgvuldig inrichten. Meedenken met haar kernen en kerkeigenaren over wat ze willen en wat ze nodig hebben. Het proces van de kerkenvisie is welbewust met zes maanden verlengd omdat men al werkende weg, tijdens de gesprekken oplossingen vindt voor kerkgebouwen.

IN DE PRAKTIJK | Bisdom Breda en 's-Hertogenbosch

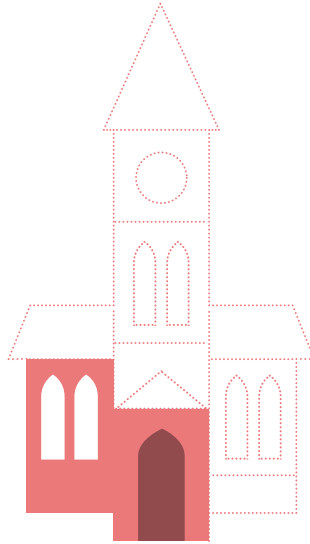
De Bisdommen Breda en 's-Hertogenbosch roepen gemeenten op de parochiebesturen die eigenaar zijn van de kerkgebouwen te betrekken bij het ontwikkelen van een gemeentelijke kerkenvisie vanaf het moment dat die ontwikkeling op gang komt. Om bij te dragen aan een goed begrip van de betekenis van de Rooms-Katholieke kerkgebouwen en van de rol en verantwoordelijkheden van de eigenaren ervan, hebben de Bisdommen begin 2019 een informatiepakket samengesteld voor alle betrokkenen en worden informatieavonden georganiseerd.

3

De opsteller van de kerkenvisie

Initiatief nemen

Er is gekozen voor de burgerlijke gemeente als de partij is die het initiatief tot een kerkenvisie neemt, vanwege het brede overzicht dat zij heeft op haar grondgebied en het kerkenlandschap daarbinnen. Bij de gemeente komen de verschillende belangen samen: zowel ruimtelijk, economisch, cultureel als sociaal. Gezien de huidige opgave waarbij een fors deel van de kerkgebouwen de religieuze functie verliest, is het bovendien een maatschappelijke opgave en daarmee een opgave voor de overheid.

Daarom heeft de burgerlijke gemeente toegang tot de middelen die beschikbaar zijn gesteld voor het opstellen van een kerkenvisie. Andere partijen hoeven echter niet af te wachten tot een gemeente het initiatief neemt: er ligt immers een gezamenlijke opdracht. Ze kunnen contact opnemen met de gemeente, zelf alvast nadenken over hun eigen visie of andere partijen benaderen om de dialoog op te starten.

Uitvoering: capaciteit & kwaliteit

Het opstellen van een kerkenvisie, zo leert de ervaring, kent een gemiddelde doorlooptijd van meer dan een jaar. Daarbij kunnen verschillende activiteiten worden onderscheiden die elk om een specifieke inzet en kwaliteit vragen, zoals:

- het verkrijgen van bestuurlijk commitment, zowel bij gemeente, kerkgenootschappen en andere partijen om gezamenlijk een kerkenvisie te gaan maken;
- het voeren van verkennende gesprekken;
- het inventariseren en vastleggen van gegevens;
- het bijeenbrengen van partijen en het op gang brengen van de dialoog;
- het maken van afspraken en bespreken van rollen en verantwoordelijkheden;
- het begeleiden van het proces van waardering, maken van afweging en keuzes; dit geldt in brede zin, zowel vanuit erfgoed maar zeker ook vanuit sociaal-maatschappelijk, economisch en ruimtelijk opzicht;
- het integreren/synthetiseren en verwoorden van de keuzes en afspraken;
- het implementeren van de uitkomsten.

De totstandkoming van een kerkenvisie vraagt verschillende competenties. Het inventariseren en vastleggen vraagt bijvoorbeeld andere kwaliteiten (zoals administratieve en onderzoekende kwaliteiten) dan bijvoorbeeld het bijeenbrengen van partijen en het strategisch op gang brengen van een dialoog (procesregie/vaardigheden om processen te kunnen faciliteren). Vaak zijn deze competenties gekoppeld aan verschillende karakters en teamrollen. Dit pleit voor de inzet van een team, waarbij de benodigde diversiteit aan kennis, disciplines en competenties samengebracht wordt. Een denkbare optie is bijvoorbeeld een interne projectleider met een externe procesbegeleider. Maar het kan ook anders, zie bijvoorbeeld het voorbeeld van Oss.

IN DE PRAKTIJK | Oss

Binnen deze pilotgemeente is bewust gekozen om de dialoog door een externe stuurgroep van gezaghebbende personen uit de gemeenschap te laten voeren. De gemeente is weliswaar opdrachtgever van de kerkenvisie en heeft intern een projectleider aangesteld. Maar zij ziet zichzelf als één van de belanghebbende partijen en verwacht dat een stuurgroep met onafhankelijke leden makkelijker in gesprek kan komen met de kerkeigenaren en andere belanghebbenden.

Zelf doen of uitbesteden

Het zelf opstellen van een kerkenvisie of het uitbesteden hiervan is afhankelijk van de omstandigheden. Elke keuze levert voor- en nadelen op. Hoe dan ook is het van belang dat iemand binnen de gemeente aanspreekpunt is, verantwoordelijkheid draagt voor de voortgang van het proces en zorg draagt voor de (politieke) besluitvorming, en na afloop de opgedane resultaten kan borgen.

Redenen voor een gemeente om het zelf te doen

De gemeente kent de lokale cultuur van de mensen en kan hier mee rekening houden met het inrichten van het proces en het aangaan van de dialoog.

Een extern bureau komt en gaat. Door het zelf te doen ontstaat meer continuïteit. Bovendien biedt het de mogelijkheid om de visie actueel te houden en te implementeren in beleid, zoals bijvoorbeeld een Omgevingsvisie.

Gemeenten zijn het bevoegd gezag als het gaat om vergunningen en hebben vaak de nodige kennis en ervaring in huis op het terrein van gebouwen, monumenten, sociale en economische verbanden in de stad of het dorp. Ze zijn bovendien vaak op de hoogte van ontwikkelingen rondom individuele gebouwen.

Redenen voor een gemeente om het uit te besteden

Het kost veel tijd en inzet van menskracht

Als het vertrouwen vanuit de samenleving in de gemeente door omstandigheden niet zo groot is, of een gemeente meerdere belangen moet behartigen kan dit belemmerend werken voor de dialoog.

Processen als deze begeleiden is een vak apart en vereist bepaalde competenties (inlevingsvermogen, verbindend handelen, proceskennis, kennis van en affiniteit met de kerkelijke wereld) die niet altijd binnen elke gemeente aanwezig is.

Vrijwillig & professioneel

Een belangrijk aandachtspunt bij het opstellen van een kerkvisie is het verschil in inzet die professionele krachten kunnen leveren (ambtenaren van een gemeente, ingehuurde experts of professionele medewerkers van erfgoedorganisaties) versus de inzet van vrijwilligers. (kerkbesturen, burgers, lokale erfgoedverenigingen). Vrijwilligers, zo leert de ervaring, leveren vaak veel inzet, tonen betrokkenheid en beschikken vaak over bijzondere en specifieke kennis. Maar er zijn ook grenzen aan wat van hen verwacht mag worden in termen van 'stukken lezen', vergaderen, aanwezigheid, vaktechnische kennis etcetera. Het is goed om dat onderscheid ook bespreekbaar te maken en daar in de planning en organisatie rekening mee te houden.

IN DE PRAKTIJK | Uden

De kerkvisie die de Sint-Petrusparochie in het Brabantse Uden ontwikkelde, begon bij de burger. Rondom zes kerkgebouwen zijn klankbordgroepen gevormd, bestaande uit leden van de plaatselijke gemeenschap. Samen dachten zij na over nieuwe bestemmingen van de gebouwen, expliciet redenerend vanuit de wensen en mogelijkheden vanuit het dorp. Expertise werd ingehuurd om herbestemmingsprofielen en haalbaarheidsonderzoeken te verwerken tot een visie per gebouw. Op basis van deze informatie kan het kerkbestuur de vervolgstategie gaan bepalen.

Amersfoort, stadscentrum met de beeldbepalende torens en kerken, foto Siebe Swart, 2017

Inzet van alle partijen

Doorgaans zijn er vier groepen te onderscheiden die betrokken worden bij het opstellen van een kerkvisie: gemeente, eigenaren, burgers en (lokale) erfgoedorganisaties. Van al die partijen wordt naast de deelname aan de dialoog ook specifieke inzet verwacht. Deze inzet kan er zo uitzien:

- gemeente: het proces naar een kerkvisie stroomlijnen; de verschillende disciplines meenemen in het proces, zorgen voor commitment van het bestuur, de eigen rol definiëren en regelmatig kritisch tegen het licht houden. Daarnaast ligt hier een taak op gebied van samenvoegen en bijhouden van de data;
- kerkeigenaren: interne processen en besluitvorming stroomlijnen; een eigen visie ontwikkelen en eigen data op orde krijgen, kerkleden en vrijwilligers meenemen in het proces;
- erfgoedorganisaties : eigen data op orde krijgen en lokale kennis inbrengen, processen intern en tussen erfgoedorganisaties stroomlijnen;
- burger(organisaties): zorg dragen voor processen rondom mandaat en vertegenwoordiging, inbrengen wat er leeft in de samenleving, zowel van kerkgebruikers, omwonenden als andere belanghebbenden.

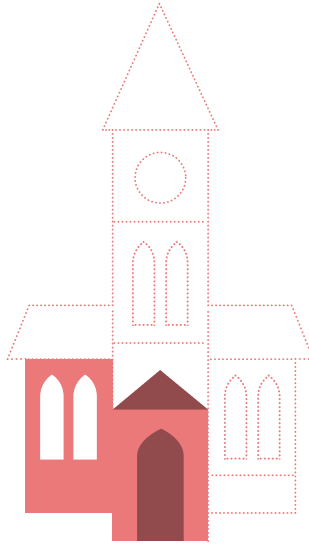
Er is nog een vijfde groep die essentieel is voor de realisatie van toekomstperspectieven voor kerken: de markt bestaande uit particuliere initiatiefnemers zoals bijvoorbeeld burgercoöperaties, woningbouwcorporaties, private ondernemers en ontwikkelaars. Deze groep is vaak op voorhand lastig te identificeren, maar is om het beoogde neven- of hergebruik te realiseren essentieel. In principe schuiven deze partijen pas in een later stadium van een kerkvisieproces aan. In de beginfase, waar het vooral gaat om verkennen en met elkaar vertrouwen opbouwen, is er nog geen ruimte voor concrete planvorming. Al naar gelang het aantal kerken en de economische dynamiek kan dat natuurlijk per gemeente anders liggen; ook dit vraagstuk is maatwerk.

4

De rol van de gemeente in een kerkensie

“Welke rol past mij?”, is een belangrijke vraag die de gemeente zichzelf kan stellen wanneer zij aan de slag gaat met een kerkensie. Daarbij zijn er verschillende opstellingen denkbaar: men is meer of minder proactief, en men wil meer of minder sturend zijn richting de gewenste uitkomsten.

De ‘keuze’ voor een rol en het bijbehorende sturingsmogelijkheden wordt medebepaald door de cultuur en werkwijze binnen een gemeente, de beschikbare capaciteit en het eigen organiserend vermogen. Daarnaast is ook de politieke insteek van het bestuur (college en raad) ten aanzien van religieus erfgoed bepalend. Ziet het bestuur het belang van het religieus erfgoed voor de eigen gemeente en wenst men daar een actieve rol in te vervullen? Of beschouwt men kerkgebouwen vooral als particulier vastgoed waarbij de markt z’n werking moet doen?

Appingedam, Molukse Kerk na restauratie, exterieur, foto Wouter van der Sar, RCE 2018.

IN DE PRAKTIJK | Appingedam

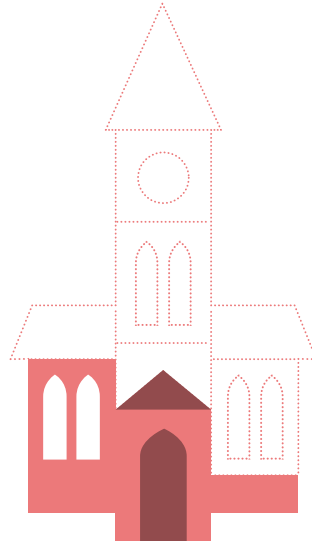
De gemeente Appingedam heeft in 2012 zelf het gesprek gezocht met kerkeigenaren. De focus lag op kwaliteit van de gebouwen, hun functionaliteit en het verhaal en de betekenis voor de lokale gemeenschap. Onder de noemer Damster Kerkenrousel makelde en schakelde de gemeente actief tussen kerkgebouwen en potentiële gebruikers.

IN DE PRAKTIJK | Bergen op Zoom

De gemeente Bergen op Zoom heeft in 2008 een visie opgesteld, waarbij het proces primair een kwestie was van de dialoog opzoeken. De visievorming is gedaan om vroegtijdig te kunnen anticiperen op mogelijke ontwikkelingen.

Ook zaken als het aantal kerkgebouwen waarvoor men een visie maakt, het aantal kerkeigenaren en kerkgenootschappen en de complexiteit van de eigenaarsstructuur zijn van invloed op de rol. Daarnaast valt of staat een meer sturende rol met de visie op hoe een gemeente wenst te opereren, hoe de marktontwikkeling is binnen de gemeente (is er meer vraag naar ruimte dan aanbod, of andersom) en de openheid van eigenaren om met elkaar nieuwe invullingen te onderzoeken.

Het financieren van een kerkenvisie

Budget voor kerkenvisie beschikbaar

Op basis van de Beleidsbrief 'Erfgoed telt. De betekenis van cultuur voor de samenleving.' ondersteunt de minister van OCW in de periode 2018 tot en met 2021 de ontwikkeling van integrale¹ kerkenvisies op gemeentelijk niveau. Daartoe wordt 9,5 miljoen beschikbaar gesteld; een bedrag dat via het gemeentefonds verdeeld zal worden (in 2019 € 3,5 miljoen, in 2020 € 3,2 miljoen en in 2021 € 2,8 miljoen).

Elke Nederlandse gemeente kan *eenmalig* in de periode 2019-2021 een aanvraag indienen. Het maximale bedrag waarvoor een gemeente kan aanvragen wordt bepaald door het feitelijk aantal gebedshuizen binnen de gemeentegrenzen. Daarbij geldt de volgende verdeling: € 25.000,- voor 1 tot 19 gebedshuizen € 50.000,- voor 20 t/m 39 gebedshuizen € 75.000,- voor 40 of meer gebedshuizen.

¹ Integraal houdt in dat de gemeente de visie opstelt met alle betrokken partijen (eigenaren, burgers en erfgoedorganisaties) en de visie laat dienen om tot een toekomstperspectief te komen voor alle kerken (monumentaal en niet-monumentaal, in gebruik en herbestemd).

Het aanvragen van een kerkenvisie

Elke Nederlandse gemeente kan eenmalig een aanvraag indienen. Omdat het van belang is dat een kerkenvisie bestuurlijk draagvlak heeft bij B&W/de Gemeenteraad, dient de aanvraag ondertekend te worden door een gemandateerd bestuurder (veelal wethouder die 'erfgoed/monumentenzorg' in zijn/haar portefeuille heeft).

Waar wordt aangevraagd

Gemeenten kunnen het hele jaar een uitkering uit het gemeentefonds aanvragen, waarbij er op twee momenten in het jaar wordt uitgekeerd (bij meicirculaire of bij septembercirculaire). Aanvragen van een decentralisatie-uitkering verlopen via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het aanvraagformulier is beschikbaar via de website van de Rijksdienst [link]. Dit formulier moet worden ingevuld, ondertekend door de gemandateerde bestuurder en verstuurd naar de Rijksdienst.

Eigen bijdrage

Het opstellen van een kerkenvisie vraagt ook altijd een eigen bijdrage: wellicht niet gelijk in financiële zin, maar wel in organisatie en personele inzet. Het blijkt een opgave om een kerkenvisie te maken en het vraagt een inzet van zeker 1 jaar met veel tijd, geduld en inlevingsvermogen.

Kerkenvisies onderdeel van een samenhangend pakket aan financiering

Rondom (monumentale) kerkgebouwen is in Nederland een samenhangend pakket aan financieringsmogelijkheden ontwikkeld. Zo zijn alle rijksmonumentale kerken voor hun *reguliere onderhoud* opgenomen in een cyclus waarin door het Ministerie van OCW onderhoudssubsidie wordt verstrekt. Om monumentale kerkgebouwen te restaureren kunnen bij de provincies, co-gefinancierd door het Ministerie van OCW, restauratiesubsidies worden aangevraagd. *Meervoudig gebruik* van rijksmonumentale kerkgebouwen wordt door het Ministerie van OCW bevorderd via middelen die beschikbaar worden gesteld via het Nationaal Restauratiefonds¹. Voor het laten verrichten van *haalbaarheidsstudies* naar nieuwe functies voor kerken zijn subsidiemogelijkheden beschikbaar bij zowel verschillende provincies, als bij de RCE². Tenslotte biedt het Nationaal Restauratiefonds ook de mogelijkheid tot het sluiten van leningen voor de realisatie van nieuw gebruik van een kerk.

Ook zijn er bij verschillende provincies eigen subsidieregelingen ten behoeve van (herbestemming van) religieus erfgoed.

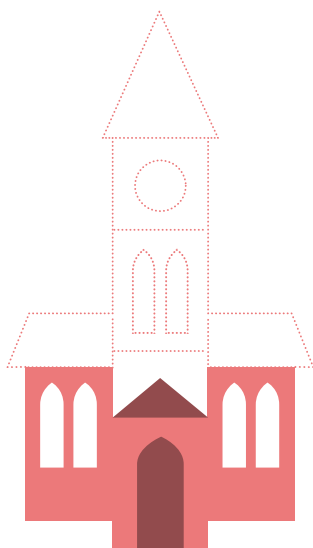
De decentralisatie-uitkering (2019-2021) voor het opstellen van *kerkenvisies*, is uitdrukkelijk bedoeld om de kerken in een samenhangend perspectief te plaatsen.

1 <https://www.restauratiefonds.nl/monumenteigenaren/financieringen/kerken-nevenfunctie-lening>

2 Subsidieregeling Herbestemming RCE; in de jaren 2011-2018 zijn reeds voor 443 kerken herbestemmingsubsidies aangevraagd

De opgave bepaalt de aanpak

Verskillende omstandigheden

Elke initiatiefnemer van een kerkvisie staat voor een andere uitdaging. Misschien zijn er al diverse kerken aan de eredienst onttrokken, of is er door het fuseren van genootschappen, parochies en kerkelijke gemeenten mogelijk maatschappelijke commotie ontstaan. Wellicht vormt de aanwezigheid van in gebruik zijnde kerkhoven een centraal vraagstuk. Of ligt de gemeente in een demografische of economische krimpregio en staat de toekomst van de kerkgebouwen daardoor onder druk.

Herbestemmingsmogelijkheden voor kerkgebouwen in het landelijk gebied stellen daarnaast andere eisen dan herbestemming in een stedelijke context want de economische dynamiek bepaalt ook voor een groot deel het absorptievermogen van leeggekomen kerkgebouwen binnen een gemeenschap. Ook het type kerkgebouw bepaalt sterk de toekomstmogelijkheden: betreft het kleinere robuuste Romaanse kerkjes of grote Neogotische kerkgebouwen met meerdere zijbeuken, grote vensters en forse dakopervlakten. Elke situatie zal anders zijn en stelt andere eisen aan een kerkvisie en de daarin op te nemen toekomstperspectieven voor de kerkgebouwen.

Graauw, Maria Hemelvaartkerk, foto Marcel Kentin, RCE 2018.

IN DE PRAKTIJK | Sluis

De gemeente Sluis ligt in een demografische krimpregio waar leegstand in de kleine dorpskernen directe gevolgen heeft voor de leefbaarheid. Het creëren van kansen voor leegstaand (religieus) erfgoed in Sluis hangt daarom nauw samen met de levensvatbaarheid van de regio. Binnen het project Kerk, Krimp & Kans (2013-2015) werden kansen en bedreigingen in kaart gebracht, werden speeddates gehouden met ondernemers, bijeenkomsten in kerkgebouwen georganiseerd (zo werd er gekookt door koks uit een aantal befaamde sterrenrestaurants die Sluis rijk is) en werden twee concrete herontwikkelingscasussen nader uitgewerkt. Geconcludeerd werd dat kerkgebouwen op vele manieren inzetbaar zijn om de aantrekkelijkheid van krimpregio's te versterken en daarmee de negatieve spiraal te doorbreken. Inmiddels heeft Sluis een eigen kerkenvisie opgesteld.

Verskillende doelen

Het vooraf duidelijk omschrijven van de opgave helpt bij het bepalen van de wensen: wat kan een kerkenvisie bieden? Het kan verstandig zijn om vooraf opties voor verschillende scenario's te schetsen, inclusief een bijbehorend kostenplaatje. Benoem hierbinnen een aantal speerpunten zoals bijvoorbeeld interieurs, duurzaamheid, het toeristisch/economisch potentieel of de beschermde monumenten. Baken de opdracht indien nodig af. De gemeente Rotterdam telt bijvoorbeeld zo'n 200 kerkgebouwen, waarvan 140 oorspronkelijk als gebedshuis zijn gebouwd. De vraag is hier: moet er één samenhangende visie worden ontwikkeld voor al die kerken of past een aanpak per wijk beter?

En welke criteria kunnen helpen de opgave overzichtelijk te maken? Dergelijke keuzes kunnen soms ook gestuurd worden door een duidelijke opdracht, bijvoorbeeld vanuit de gemeenteraad, die aan het proces ten grondslag ligt.

IN DE PRAKTIJK | Den Haag

Als gevolg van ontstane commotie rondom de dreigende sloop van drie kerkgebouwen, gaf de raad in 2017 het college van B&W in Den Haag de opdracht om specifiek de niet-monumentale kerkgebouwen in kaart te brengen. De kerkenvisie omvat nu 36 kerkgebouwen en 6 moskeeën, allen onbeschermd, nog in eredienst en jonger dan 10 jaar. Het grootste deel van de niet-beschermden kerken in Den Haag huisvest niet-traditionele en vaak niet-Nederlandstalige kerkgenootschappen.

Oog voor het interieur & omgeving

Een kerkenvisie kan niet zonder aandacht voor het in de kerk aanwezige interieur en het roerende religieuze erfgoed. Bij een cultuurhistorisch waardevol interieur worden de herbestemmingsmogelijkheden van een kerk aanzienlijk beperkt. En in het geval van een her- of nevenbestemming zal een nieuwe bestemming gevonden moeten worden voor de religieuze voorwerpen en bijvoorbeeld het monumentale orgel. Ook daar moeten keuzes worden gemaakt: wat bewaren we wel en wat niet? Bij sommige denominaties (zoals Katholiek) vallen religieuze voorwerpen onder het kerkelijk recht met daarbij behorende regels voor omgang bij sloop en herbestemming.

Voor de waardering van deze voorwerpen ontwikkelden Museum Catharijneconvent en Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland in 2011 een handreiking.

Daarnaast is bij veel kerkgebouwen de directe omgeving onderdeel van het kerkcomplex: het kerkgebouw is gelegen op een begraafplaats, de omliggende tuin is mee ontworpen bij het gebouw of de kerk is ingepast in het stedenbouwkundig ontwerp van een wijk. Deze factor omgeving is beïnvloedend bij ontwikkelingen van het kerkgebouw. De adviseurs van de Nederlandse Tuinenstichting kunnen kerkeigenaren of gemeenten helpen bij het opstellen van een verkennende groene cultuurhistorische waardestelling.

IN DE PRAKTIJK | Friesland

De provincie inventariseerde in 2008 alle 770 kerkgebouwen in Friesland (waarvan 346 rijksmonumenten). Per kerkgebouw is informatie verzameld over de bouwkundige staat van het gebouw, het kerkelijk en maatschappelijk draagvlak, de monumentale waarde en het gebruikspotentieel. Het mogelijke neven- en hergebruik van de kerken bleek in Friesland vooral te worden geremd door de aanwezigheid van een kerkhof en een waardevol interieur.

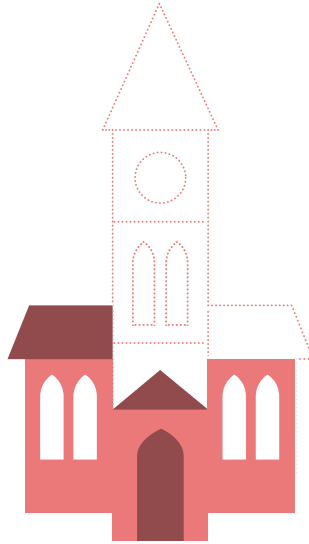

Den Haag, Pastoor van Arskerk, foto Arjan Bronkhorst, 2015.

Het gesprek organiseren en aangaan

IN DE PRAKTIJK | Bergen op Zoom

Een fusie van parochies gaf in 2005 de aanzet tot een kerkensvisie (2008) in Bergen op Zoom. Bij een terugblik op dat proces werd aangegeven dat het met elkaar in gesprek gaan, gezien werd als de eerste en belangrijkste stap in het proces van een kerkensvisie. Het inventariseren van de kerken en hun interieur, staat van onderhoud etc. vond pas in een latere fase plaats. De gesprekken met de eigenaren en belanghebbenden leverden daarnaast voor de gemeente informatie op die men zelf niet had kunnen achterhalen als men was gestart met inventariseren.

Partijen, perspectieven & belangen

De verschillende groepen die betrokken worden bij het opstellen van een kerkensvisie vallen op hun beurt uiteen in diverse deelgroepen met eigen taken, verantwoordelijkheden, belangen en prioriteiten. Al deze partijen en belangen dienen een gepaste plek in het proces te krijgen omdat ze hoe dan ook een keer ter tafel komen. Is het niet gedurende het proces, dan bij de implementatie van de gewenste resultaten. De praktijk laat daarbij zien dat er bij partijen die zich onvoldoende gehoord voelen weerstand kan ontstaan.

IN DE PRAKTIJK | Mogelijke stakeholders bij het opstellen van een kerkenvisie (in willekeurige volgorde)

Kerken	Gemeente	Erfgoed	Burgers
Eigenaren	Gemeenteraad	Monumentencommissie/ cie. Ruimtelijke kwaliteit	Leden van de kerk
Geloofsgemeenschap	College B&W	Steunpunt monumentenzorg	Omwonenden
Vrijwilligers verbonden aan de kerk	Sociaal-culturele Afdelingen erfgoed, kunst, cultuur, onderwijs, welzijn	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed	Buurtcomités & Wijkraden
Dominee/pastoor/voorgangers	Ruimtelijke afdelingen (ruimtelijke ontwikkeling, openbare werken, wonen, vastgoed)	Provincie	Vrienden van...
Kerkenraad & Parochiebestuur	Vergunningen, bouwen woningtoezicht	Erfgoedorganisaties als Erfgoedvereniging Heemschut & het Cuypersgenootschap	
Beheersstichtingen	Programma's zoals leefbaarheid	Lokale Heemkunde verenigingen & historici	
Bisdom / PKN e.a.	Wijkteams		

In hoofdstuk 2 van de handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten (zie bijlage 2) is meer achtergrondinformatie te vinden over kerkgenootschappen en hun gebouwenbeleid. De religieuze presentie is van duidelijke invloed op de omgang met het gebouw en derhalve bepalend voor belangen.

Leer elkaar kennen

Het is zaak om elkaars perspectieven en belangen als vertrekpunt te nemen bij de start van de dialoog. En om elkaars invalshoeken daarbij te respecteren en te proberen om elkaars problemen op te lossen. Want pas als partijen elkaars problemen proberen op te lossen ontstaat er 'common ground' waarop oplossingen mogelijk zijn. Maar het begint met elkaar te leren kennen. Neem de tijd daarvoor.

IN DE PRAKTIJK | de pilotgemeenten

Bij de opstart van het programma Toekomst religieus Erfgoed anno 2018 zijn zes gemeenten als pilot aan de slag gegaan met het opstellen van een kerkvisie; Amersfoort, Ooststellingwerf, Oss, Rotterdam, Súdwest-Fryslân en Zaanstad. Het kan helpen om externe begeleiding in te zetten bij het voeren van het gesprek. Door een onafhankelijke deskundige in te schakelen kan soms de dialoog beter aangegaan worden. De huidige zes pilotgemeenten hebben allen een procesbegeleider bij het opstellen van hun kerkvisie die vooral strategisch meedenkt over de inrichting van de dialoog. Hierbij gaat het om fasering, welke mensen in welke volgorde voor welke gesprekken worden uitgenodigd, hoe je een goede sfeer creëert, op welke locatie gesprekken plaatsvinden etc.

Daarnaast is van belang om elkaar de ruimte te bieden want alleen dan is er manoeuvreerruimte om belangen te laten samenvallen:

- kerkeigenaren kunnen vooraf duidelijkheid bieden over de toekomst van de kerken en wat er mogelijk is, in plaats van aangeven wat niet kan. Kan er gedacht worden in kansen?
- erfgoeddeskundigen kunnen eveneens vooraf aangeven wat wel mogelijk is in plaats van achteraf aangeven wat niet mogelijk is. Waar zit de transformatieruimte?
- de gemeente kan in haar bestemmingsplan en vergunningen de benodigde flexibiliteit opzoeken, in plaats van aangeven welke regels zich verzetten tegen nieuw/ander gebruik.
- burgers, ondernemers en belangenorganisaties kunnen hun creativiteit inzetten om constructief mee te denken over de toekomst van kerkgebouwen, in plaats van 'tegen' elke verandering te zijn.

In veel gevallen zal water bij de wijn gedaan moeten worden en geldt veel meer of men met een oplossing kan leven (instemmen bij consent) dan dat men het met elke oplossing volledig eens kan zijn (instemmen bij consensus). En voor alle partijen geldt dat zij open en nieuwsgierig de dialoog zullen moeten aangaan, want alleen zo kunnen er resultaten worden geboekt.

IN DE PRAKTIJK | Waalwijk

De gemeente Waalwijk heeft in de startfase van het opstellen van een kerkvisie alle kerkeigenaren uitgenodigd voor een kennismakingsbijeenkomst. Al heel snel ontstond er een prettig gesprek waarbij vooral de kerkeigenaren elkaar onderling vonden: er bleken veel meer raakvlakken dan van tevoren ingeschat.

De pijn van een kerkvisie

Het opstellen van een kerkvisie veronderstelt het samen maken van keuzes. Dat klinkt als een rationele aanpak die gevolgd kan worden door het opstellen van staatjes, het formuleren van criteria, het scoren van punten en het toewijzen van functies. Maar zo eenvoudig is het meestal niet. Vrijwel overal zijn er al processen geweest -of nog gaande- waarbij partijen zich buigen over de toekomst van een of meerdere kerkgebouwen. Dat gaat vaak met veel emotie gepaard door wederzijdse verwachtingen en beeldvorming over en weer. Die ervaringen zijn realiteit en daarvoor moet expliciet aandacht zijn bij het opstellen van een kerkvisie.

Alleen al de aankondiging van het feit dat een kerkvisie gaat worden opgesteld kan mensen weer oud zeer doen voelen. En de keuzes die in een visie gemaakt gaan worden kunnen -hoe verstandig ook- (opnieuw) tot verdriet of boosheid leiden. Het kan ook zo zijn dat eerder gemaakte keuzes in de praktijk anders uitpakken en daardoor opnieuw onrust veroorzaken. Kortom; geef ruimte aan deze gevoelens, aan die ervaringen. Heb daarmee ook aandacht en zorg voor de partijen én gebouwen die buiten de keuzes vallen.

IN DE PRAKTIJK | Ooststellingwerf

De gemeente Ooststellingwerf heeft gekozen voor een eerste informatiebijeenkomst voor alle kerkbesturen. In het kader van 'Kom eerst maar eens binnen' is heel open het gesprek aangegaan en is verkend of er behoefte is aan een gezamenlijk traject.

IN DE PRAKTIJK | Uden en Oss

Het is een optie om andere aanvullende deskundigheid in te zetten bij bovenstaande gesprekken. Zo wordt bijvoorbeeld in Uden en Oss ervaring opgedaan met ontwerpend onderzoek waarbij ontwerpers de gesprekken van beelden voorzien. Dat kan helpen om een opgave beter te begrijpen of kan een doorkijk geven naar onverwachte mogelijkheden.

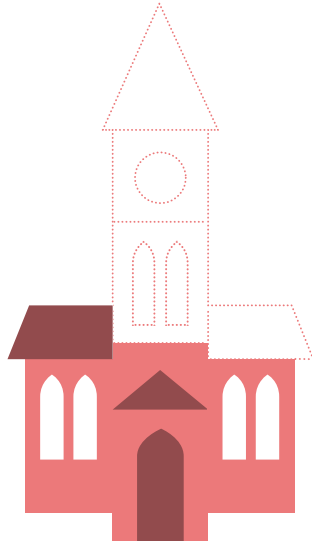
Rites de passages

Behalve religie, zijn in een kerkgebouw ook ingrijpende overgangen in mensenlevens beleefd (huwelijk, doop, overlijden); individueel en collectief. Dus in het nadenken over sluiting van een kerk en het geven van een nieuwe toekomst aan het gebouw is aan te bevelen aandacht te geven aan deze religieuze en emotionele herinneringen. Want bij het sluiten van een kerk wordt een streep door het verleden gezet. En dat, terwijl de toekomst vaak nog niet duidelijk is. Herinneringen aan een diepgeworteld verleden laten zich immers niet zomaar wegvagen. De transitie die een kerkgebouw meemaakt, kan dan ook gepaard gaan met een periode van transitie voor betrokkenen. Daarbij kan het helpen om een plek te maken of te behouden waar een gebed of herinnering levend gehouden kan worden (een stilteplek of een kapel waar kaarsjes aangestoken kunnen worden). Ook het meenemen en opnieuw toegankelijk maken van religieuze voorwerpen kan helpen (kruisen, beelden etc). En tenslotte kan er aandacht zijn voor de rituele handelingen, de rites de passage, waarmee de oude situatie wordt afgesloten en de nieuwe werkelijkheid wordt aangevangen.

IN DE PRAKTIJK | Deventer

Drie kerkgemeenschappen zijn opgegaan in één nieuwe gemeenschap. In hetzelfde weekend hebben alle drie de geloofsgemeenschappen hun laatste dienst in hun eigen kerk gehouden en ter afsluiting symbolisch de deur gesloten. Een week later werd de nieuwe fase gemarkeerd door een gezamenlijke openluchtdienst en een tocht naar de nieuwe gemeenschappelijke kerk. Met het samen omdraaien van de sleutel van de entredeur werd de nieuwe kerk officieel geopend. Omdat de nieuwe kerk een van de drie bestaande kerken was, werden religieuze voorwerpen uit de twee andere kerken een prominente plaats gegeven in de nieuwe kerk.

Vertrouwen, openheid & openbaarheid

Openheid en vertrouwen

Communicatie is een essentieel aspect in het proces van een kerkennisie. Het opbouwen van onderling vertrouwen is daarbij zonder twijfel een tijdrovend proces, maar ook een onmisbare voorwaarde voor het slagen van een kerkennisie. De openheid die daarvoor nodig is vraagt paradoxaal genoeg tegelijkertijd om een grote mate van vertrouwelijkheid.

IN DE PRAKTIJK | Kampen

In een reflectie gaf de gemeente aan hoe sensitief het proces was en is ingericht van een gezamenlijke bijeenkomst met de kerkelijke partijen. “De beste manier om het gesprek aan te gaan leek ons om gewoon maar een gesprek te organiseren, voorbereid door een klein werkgroepje vanuit de kerken in Kampen.” Die werkgroep bestond uit een aantal sleutelfiguren met veel contacten en een brede blik. Alle kerkbesturen werden hiervoor uitgenodigd, ook diegenen zonder kerkgebouw. >>

Het gesprek zelf verliep heel bijzonder, veel aanwezigen hebben het als indrukwekkend ervaren. Alleen al de brede opkomst was blijkbaar uniek. Nooit zaten vertegenwoordigers van de meer traditionele kerken samen in een ruimte met baptisten, leger des heils, jehova getuigen etc. Belangrijk was dat de burgemeester het gesprek voorzat. Hij geniet veel vertrouwen onder eigenlijk alle partijen in Kampen. De impact van de bijeenkomst was voor een groot deel ook te danken aan drie mensen die vertelden hoe het er met hun kerk voorstond en dat op een heel open en kwetsbare manier deden.

Een punt van aandacht is de verslaglegging. Gemeenten zijn gehouden aan regels over openbaarheid van gegevens en het is goed hier voorafgaand over na te denken en te bespreken hoe men om wenst te gaan met het delen van vertrouwelijke informatie.

Openheid & openbaarheid

Met inachtneming van de vertrouwelijkheid, dient er gedurende het proces echter ook oog te zijn voor het feit dat partijen tijdig naar buiten toe duidelijkheid bieden over de beoogde toekomst van betreffende kerkgebouwen. Ze zullen moeten leren omgaan met dit spanningsveld. Wanneer vertel je zaken wel en wanneer niet? Welke argumenten werken wel en welke niet? Bij elke bespreking tussen gemeente en kerkeigenaren zou dan ook communicatie op de agenda moeten staan.

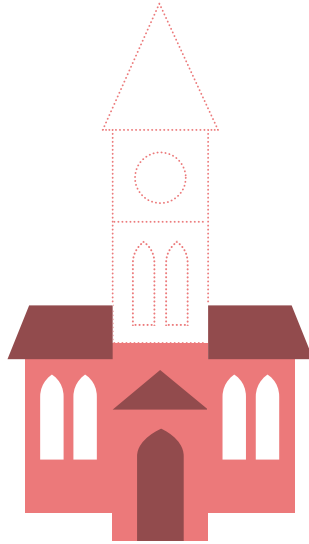
Wanneer een besluit in goed overleg is genomen, is het zaak om hiermee in de openbaarheid te treden. Wil een kerkenvisie ook buiten de vergadertafel succesvol zijn, dan dient voor de buitenwereld zichtbaar te zijn welke partijen zich publiekelijk committeren aan de keuzes en wat de toekomstverwachtingen zijn van de verschillende kerkgebouwen.

IN DE PRAKTIJK | Deventer

Als resultaat van de 'Lokale Agenda Religieus Erfgoed Deventer' (2010-2013) werd vanuit de gemeente de dialoog gezocht met de kerkbesturen. De gemeente ging in gesprek met de kerkgemeenschappen om erachter te komen waar er problemen lagen. De ervaring leerde hier dat je zeker wel drie gesprekken nodig hebt om elkaars taal te leren spreken. De agenda omvatte alle 23 kerkgebouwen in Deventer en richtte zich op het vergroten van de bewustwording en het verduidelijken van de rol van gemeente, eigenaren en investeerders. Een grote verdienste van het visiedocument is dat de gemeente nu ook door de kerkeigenaren als een vanzelfsprekende gesprekspartner zien wordt.

De inventarisatie

Doel en middel

Voor het opstellen van een kerkenvisie is onvermijdelijk dat gegevens worden geïnventariseerd. De valkuil is echter dat de inventarisatie 'het doel' wordt en niet 'het middel' is om het gesprek te ondersteunen. Zoals hiervoor op verschillende plekken is aangegeven, vormt het aangaan van de dialoog de kern van de kerkenvisie; het verzamelen van data is ondersteunend hieraan. Hieronder enkele data die nuttig kunnen zijn om geïnventariseerd te worden, waarbij afhankelijk van het gestelde doel van de kerkenvisie ook bepaald moet worden welke data noodzakelijk is om te verzamelen, en welke data minder relevant is.

Veel is al beschikbaar

Het is goed om te weten dat veel data over kerkgebouwen al beschikbaar is, bijvoorbeeld via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maar ook bij sommige provincies en gemeenten. Daarnaast zijn er instrumenten zoals de Vitaliteitsscan die de vitaliteit van een geloofsgemeenschap in beeld kan brengen, en zijn er handreikingen die behulpzaam kunnen zijn bij het verzamelen en interpreteren van data (zie bijlage 2). De 'tools' zijn ook beschikbaar via www.toekomstreligieuserfgoed.nl.

Netwerk & commitment

- Stakeholders in beeld brengen
- Bepalen van eigen rol en verantwoordelijkheid in de opgave
- In kaart brengen van de verschillende belangen
- In kaart brengen van het bestuurlijk commitment van de verschillende partijen
- Denominaties van de geloofsgemeenschappen

Basisgegevens over de gebouwen

- Bouwperiode en architect
- Gebruiker(s) en wettelijke eigenaar
- Adresgegevens
- Cultuurhistorische waardering
- Monumentenstatus
- Huidig gebruik
- Toekomstperspectief

De vitaliteit van de geloofsgemeenschap

- Aantal leden van de kerk
- Kerkbezoek
- Kerkgebruik voor andere doeleinden
- Toekomstverwachting
- In kaart brengen van de opgave voor de kerken (voor de komende vijf jaar)
- In kaart brengen behoefte nieuwe geloofsgemeenschappen

Gebouwaspecten

- Bouwtechnische staat
- Instandhoudingsbehoefte
- Restauratie en evt. achterstand
- Energielasten
- Aanwezigheid bijgebouwen, keuken, toilet
- Capaciteit van de ruimte
- Aantal zitplaatsen
- Opdeelbaarheid ruimte voor multifunctioneel gebruik
- Waardevol interieur
- Aanwezigheid monumentaal orgel
- Aanwezigheid onroerende interieuronderdelen (vaste kerkbanken)
- Aanwezigheid roerende interieuronderdelen (kroonluchters)
- Aanwezigheid pastorie

Sociaal-maatschappelijke factoren

- Behoeften en kansen in de wijk
- Bevolkingssamenstelling in de wijk: afkomst, inkomen, leeftijd etc.
- Betrokkenheid omwonenden bij kerk
- Toeristisch potentieel
- Aantal actieve vrijwilligers
- Lokale bestuurskracht

Locatieaspecten

- Kadastergegevens: perceel en beperkingen
- Nabijheid basisvoorzieningen: winkels, diensten, detailhandel etc.
- Ruimtelijke en stedenbouwkundige situering
- Ligging in beschermd stads- of dorpsgezicht
- Parkeergelegenheid
- Bereikbaarheid met openbaar vervoer
- Mogelijkheid bijbouwen of verkleinen
- Aanwezigheid kerkhof en eventuele lopende grafrechten
- Eigendom van de toren

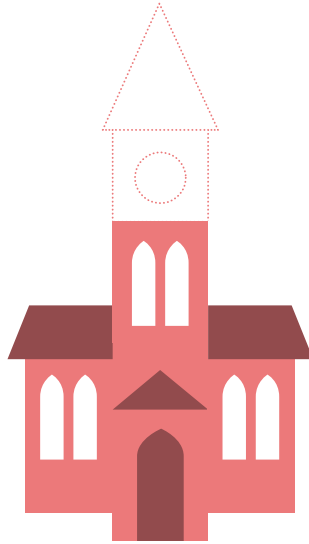
Ruimtelijk-economische ontwikkeling

- In kaart brengen van de potentiële markt
- Opgave en rol koppelen aan grotere opgave binnen gemeente of regio

Relevante wet- en regelgeving

- Bestemmingsplan
  - Omgevings- of Structuurvisie
  - Vergunningen
  - Beeldkwaliteitsplan
-

Waardering en weging

Waardering

Het is niet eenvoudig om in gezamenlijkheid tot een waardering van de kerkgebouwen te komen; gevolgd door een weging die moet leiden tot principieel richtinggevende uitspraken.

De waardering wordt veelal ingegeven door een optelsom van de verschillende belangen en waarden die aan de gebouwen worden gehecht. Het kan redelijkerwijs schematisch worden aangepakt waarbij bepaalde scores worden afgesproken voor bepaalde criteria.

IN DE PRAKTIJK | Heerlen

Het 'Dekenaal Kerkenplan' (2013) biedt een integrale scan van alle 40 katholieke kerkgebouwen in het dekenaat Heerlen, gevat in acht geografische clusters. Het uitgebreide afwegingskader per kerk omvat de volgende factoren, aangegeven in een kleurenschema van ++ naar -- : gebruik, status, toestand, sociale context, functionaliteit en 'transformationele flexibiliteit'. Heerlen kiest bewust voor diversiteit en de kernkwaliteiten van het gebied.

Weging

De weging is uiteindelijk een zaak die veel verder gaat dan alleen de optelsom van belangen en scores van waarden. Beleidsmatige uitspraken, de verwachte vitaliteit van een geloofsgemeenschap of de economische kansrijkheid voor specifieke gebouwen of gebieden kan hier minstens zo bepalend zijn als bijvoorbeeld de cultuurhistorische waarde van een kerkgebouw. Ook het moment van weging in een proces kan verschillen.

IN DE PRAKTIJK | Noord-Brabant

Het provinciale beleidskader voor erfgoed van Noord-Brabant (2016-2020) onderscheidt drie categorieën die bepalen in welke mate de provincie betrokkenheid toont voor het betreffende erfgoed. Leidend daarbij is 'het verhaal van Brabant'. Gebouwen/complexen worden beoordeeld of in welke mate zij bijdragen aan het tastbaar houden van dat verhaal. Objecten kunnen dan een waardering krijgen als: must (uniek en onmisbaar), need (relevant maar uitwisselbaar) en nice (minder relevant, met wens tot ondersteuning).

IN DE PRAKTIJK | Bergen op Zoom

De wensen van de wijkbewoners zijn leidend in Bergen op Zoom. De gebruiker gaat voor het gebouw. Gebruik staat daarmee bovenaan de lijst in het maken van een afweging tussen behoud, herbesteding of sloop. Zo werd oorspronkelijk op basis van geografische spreiding een keuze gemaakt voor twee kerkgebouwen die behouden zouden blijven voor de eredienst. In de praktijk bleek het hart van de bewoners echter bij twee andere kerken te liggen die zich op nog geen kilometer afstand van elkaar bevonden. Die wens vormde vervolgens het uitgangspunt van handelen en met vereende krachten slaagde men in het behoud van deze twee gebouwen: met geld van het rijk, de provincie en de gemeente werden de kerkgebouwen gerestaureerd en op zondagochtend gingen kerkgangers zelfs carpoolend naar de kerk.

Tenslotte, het is in bouwsteen 1 al aan de orde gekomen, kan er ook voor gekozen worden om niet zozeer objecten te scoren en te waarderen, maar procedures met elkaar af te spreken over wie, wanneer met elkaar in contact treedt en wat men dan van elkaar kan verwachten. De waardering en verkenning van mogelijkheden blijft dan overeind staan, maar de weging van gebouwen is vervangen door afspraken rondom 'hoe te handelen'.

IN DE PRAKTIJK | Deventer

In 2015 stelde de Deventer gemeenteraad een principieel vast voor de omgang met vragen vanuit (potentiële) eigenaren. Afsproken werd dat de gemeente kerkgenootschappen ondersteunt als zij zich melden met een vraag of initiatief. De gemeente voert dan het gesprek, legt waar mogelijk verbindingen met andere partijen en kan ondersteunen bij de programmering van een kerkgebouw. De gemeente heeft daarbij op voorhand echter geen prioritering vastgesteld voor het behoud en/of gebruik van de kerkgebouwen die Deventer rijk is. Per raadsbesluit is daarvoor vastgelegd dat de 'wereld' daarvoor teveel in beweging is. Maatwerk is dus de sleutel.

Draagvlak

Elke partij die betrokken is bij het opstellen van een kerkvisie heeft van doen met een achterban. Dat 'interne proces' bij elk van de betrokken partijen kan minstens zo complex en tijdrovend zijn als de samenwerking met anderen 'van buiten'. Hieronder een aantal aangrijpingspunten.

Binnen een gemeente

Een belangrijke vereiste om vanuit een gemeente met een kerkvisie aan de slag te kunnen gaan is breed politiek bestuurlijk draagvlak waarbij niet alleen het commitment van B&W van belang is, maar ook betrokkenheid van de gemeenteraad. Daarnaast moeten binnen een gemeente verschillende afdelingen, projecten of teams afstemmen of samenwerken. Immers:, al snel zal niet alleen de erfgoedafdeling betrokken zijn, maar ook de afdeling wonen, openbare ruimte, economische zaken, vergunningen, sociale zaken, het wijkteam etc.

Binnen een geloofsgemeenschap

Binnen een kerkelijke gemeente of parochie bestaan eveneens verschillende gremia met elk hun eigen beslissingsbevoegdheid, werkwijze en achterban. Te denken valt hier aan kerkbestuurders, al dan niet met een eigen beheersstichting, kerkleden, diverse vrijwilligersgroepen en hogere kerkvertegenwoordigers zoals bisdommen, kerkenraden of classicale vergaderingen.

Bij burgers

Burgers zijn soms georganiseerd in buurtcomités of coöperaties. Een terugkerend punt van aandacht voor de deelnemers aan het gesprek over de kerkenvisie vormt de mandaatstelling. Spreekt men nog namens 'de groep'. Daarbij geldt bovendien dat er zorg moet zijn voor de zwijgende meerderheid die, indien niet gehoord, op een later moment in het proces van zich kan laten horen.

Erfgoedorganisaties

De inbreng van het erfgoedbelang kent ook vele gezichten. Enerzijds verbonden aan overheden (rijk, provincie of gemeente) die soms ook nog andere agenda's en (vastgoed) belangen in het oog moeten houden. Anderzijds monumentencommissies, lokale heemkundige verenigingen en particuliere belangenvertegenwoordigers zoals Heemschut of het Cuypersgenootschap. Ook hier geldt dat afstemming tussen de verschillende inbrengers, en afstemming met de verschillende achterbanen van belang is.

Borging en monitoring

Om te voorkomen dat de kerkenvisie een dode letter wordt, is het verstandig om de gezamenlijke besluiten en afspraken te verankeren. Die verankering kan plaats vinden in beleid, in werkafspraken en in het vormgeven van concrete functies.

Borging & monitoring in beleid:

De opbrengsten van een kerkenvisie kunnen een plek krijgen in bijvoorbeeld de gemeentelijke omgevingsvisie, het evenementenbeleid of het erfgoedbeleid. Ook kunnen de resultaten geïntegreerd worden in gemeentelijk instrumentarium zoals bestemmingsplannen of verordeningen.

Daarnaast kan een kerkenvisie als onderdeel van een groter visievormingstraject worden meegenomen, zoals een leefbaarheidsvisie.

Borging & monitoring in werkafspraken:

De opbrengsten van een kerkenvisie kunnen resulteren in werkafspraken. Zo kan worden afgesproken om nieuwe of vrijvallende functies in eerste instantie te sturen naar leegkomende kerkgebouwen. Een andere mogelijkheid is om een vaste overlegstructuur met elkaar af te spreken (een zogenaamd kerkenoverleg) voor interne en/of externe partijen.

IN DE PRAKTIJK | Den Haag

Na het vrijkomen van een kerkgebouw werkt de gemeente Den Haag in overleg met de eigenaar bij het in onbruik raken van een kerkgebouw met de zogenaamde 2x2 jaar procesafspraken. Binnen een totale termijn van 4 jaar wordt de eerste twee jaar gezocht naar een andere religieuze invulling voor het gebouw. Lukt dat niet dan wordt vervolgens twee jaar gekeken naar een mogelijke andersoortige functie, met daaraan gekoppeld de mogelijkheid voor een bestemmingsverruiming. Na de periode van 2x2 jaar wordt sloop of nieuwbouw een optie. Als onderdeel van de kerkensie van 2018 is besloten deze procesafspraken aan te passen en uit te breiden: bij onttrekking aan de eredienst wordt ook een onderzoek naar de bruikbaarheid van het gebouw ingesteld, waarbij stakeholders en omwonenden aan de voorkant van het proces van nadenken over de toekomst van het gebouw betrokken worden.

Borging & monitoring in functies

Verschillende gemeenten zoals Utrecht en Deventer kiezen welbewust voor een loketfunctie van de afdeling erfgoed waar partijen terecht kunnen met vragen over kerkgebouwen en van waaruit vervolgens acties kunnen worden ondernomen. Ook is voorstelbaar om binnen of buiten de organisatie een kerkenambassadeur (vast aanspreekpunt, makelaar vraag & aanbod) te benoemen. Zo kent de provincie Zuid-Holland een extern ingehuurd 'aanjager' voor (her)gebruik van religieus erfgoed en de provincie Noord-Holland een 'herbestemmingsloots'. Ook kan aan een kerkensie een totaalpakket aan rollen worden gekoppeld zoals het voorbeeld van Deventer hieronder laat zien. Duidelijk is in ieder geval dat het hebben van een kerkensie pas het begin is van een proces van uitvoering.

IN DE PRAKTIJK | Deventer

In de Lokale Agenda Religieus Erfgoed onderscheidt de gemeente Deventer de volgende rollen voor zichzelf:

- Ruimte bieden (via bestemmingsplannen; ondernemerschap stimuleren)
- Regisseren (sturen op nieuwbouw cq programma sturen naar kerkgebouwen; eisen stellen bij subsidies; regie voeren op een project)
- Inspireren (in het eigen vastgoed goed ondernemerschap en rentmeesterschap tonen; als huurder de voorkeur geven aan erfgoedlocaties)
- Middelen verzorgen (subsidies inzetten om neven-of herbestemming te stimuleren)
- Verbinden (begeleiden van initiatiefnemers; vraag & aanbod matchen; aanspreekpunt inrichten)
- Bespreken en adviseren (gesprekspartner zijn én blijven)
- Agenderen (de problematiek, de ambities en de agenda van kerken agenderen binnen de eigen organisatie en de agenda van derden).

IN DE PRAKTIJK | 's-Hertogenbosch

In de gemeente Den Bosch maakt de gemeente 1-op-1 afspraken met de plaatselijke parochies in de wetenschap dat de gemeente een zogenaamd herbestemmingsteam klaar heeft staan dat het toekomstig gebruik van een kerkgebouw kan stroomlijnen en versnellen.

Vught, Ontmoetingscentrum DePetrus, foto Jeroen Pulles

Bijlagen

13. Bijlage: Scheiding Kerk en Staat

Uit 'handreiking religieus erfgoed burgerlijke en kerkelijke gemeenten (2008)'

1.2

Kerk op de scheiding, religieus erfgoed en de relatie tussen kerk en overheid

dr. Frank Petter, theoloog en burgemeester van Woudrichem

Over het algemeen delen wetgeleerden de opvatting dat er in Nederland geen strikte scheiding van kerk en staat is, alsof de overheid zich volstrekt afzijdig zou houden van de kerk. Het artikel betreffende de scheiding van kerk en staat heeft vooral betrekking op de gelijkwaardige positie van de verschillende kerkgenootschappen. Sinds de Bataafse revolutie (1795) is de overheid zich meer en meer terug gaan trekken uit kerkelijke aangelegenheden en discussies en is ook afscheid genomen van de publieke, door de staat bevoorrechte kerk. Er is als het ware een hek om het kerkelijk domein geplaatst waarbinnen de verschillende genootschappen vrij zijn om hun eigen organisatie in te richten. De scheiding van kerk en staat lijkt vooral een uitdrukking te zijn van dat wat het eigen domein van overheid en religie lijkt te zijn. In toenemende mate blijkt nu echter dat dit niet voldoende is. Vooral in de discussie rond de zogenaamde 'nieuwe religies' valt op dat de overheid zich niet kan beperken tot het wijzen op deze scheidslijn en ook wordt steeds meer duidelijk dat de geïnstitutionaliseerde religie zich niet laat terugdringen tot het privé-domein. Kortom: de scheiding van kerk en staat volstaat waar het gaat om het benadrukken van de principiële gelijkwaardigheid van kerken en godsdiensten, maar niet waar het betrekking heeft op de relatie tussen de samenleving en de religie. Dit alles speelt mee in de hedendaagse discussie over het behoud van het religieus erfgoed.

In dit artikel wil ik laten zien dat het kerkgebouw kan worden opgevat als metafoor voor de – hierboven beschreven – problematische geworden scheiding tussen kerk en staat. Tegelijkertijd blijkt juist het kerkgebouw nieuwe mogelijkheden te bieden om de relatie tussen samenleving

Scheiding van kerk en staat

Is het legitiem als kerkgenootschappen de overheid te hulp roepen met het oog op de restauratie van hun kerkgebouwen? Mag de overheid een beroep doen op de kerk als er met de instandhouding van het religieus erfgoed een maatschappelijk belang gediend lijkt? Heel vaak loopt de beantwoording van deze vragen vast in de vooronderstelling dat de scheiding van kerk en staat zoiets onmogelijk maakt en misschien zelfs wel verbiedt. Over en weer ontstaat vervolgens een vertekend beeld van de

ving en religie opnieuw en vanuit een andere invalshoek te bekijken.

Secularisatie

De specifieke interpretatie van de scheiding van kerk en staat, waardoor het religieus erfgoed veronachtzaamd dreigt te worden, is ontstaan onder de druk van wat we hier maar kortheidshalve de secularisatiethese noemen. De algemene opvatting is dat secularisatie ten koste gaat van de religie en dat de moderne cultuur uiteindelijk het resultaat is van deze strijd. Hierbij wordt de relatie tussen samenleving en de geïnstitutionaliseerde religie inzet van een strijd waarin kerkelijke belangen als strijdig gelden met de belangen van de moderne mens en de moderne samenleving. Secularisatie betekent dan voor de één ontkerkelijking en een betreurenswaardig verval van christelijke waarden en normen. Voor de ander betekent secularisatie vrijheid en mondigheid, verlossing van kerkelijke benauwdheid, wat dan vervolgens wordt toegejuicht.

Intussen is wel duidelijk geworden dat kerkelijkheid en religiositeit niet hetzelfde zijn. Bovendien blijkt de samenleving religieuzer dan men ooit had kunnen vermoeden. Doordat de scheiding van kerk en staat vanuit het paradigma van de secularisatiethese geïnterpreteerd wordt, ontstaat er een vertekend perspectief bij het beoordelen van de betekenis van kerkgebouwen. Het verdwijnen van 'godsdienstige symbolen en instituties' (een veelgebruikte definitie van secularisatie) hoeft immers niet te betekenen dat daarmee ook de betekenis in waarde van het religieus erfgoed verdwijnen. Kerkverlating is een sociologisch verklaarbaar verschijnsel dat

eigenlijke intenties. De kerk heeft last van zendingsdrang en wil zich kostte wat het kost handhaven en de overheid mag zich wel bemoeien met de instandhouding van de buitenkant, maar moet zich zeker niet bemoeien met wat er in de sacrale ruimte mag en kan. Vervolgens zijn beide partijen teleurgesteld en verdwijnt het religieus erfgoed in een kloof die begonnen is als een scheiding.

Maar wat wordt er eigenlijk bedoeld met de scheiding van kerk en staat? Met welk doel is het artikel dat hierover gaat in de grondwet gekomen? Nog belangrijker is de vraag: is er door de scheiding van kerk en staat geen samenwerking mogelijk tussen kerk en overheid met het oog op het religieus erfgoed?

In de Nederlandse grondwet (art. 6) is de scheiding tussen kerk en staat als volgt geformuleerd:

1. Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.
2. De wet kan ter zake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.

Raadzaal in het koor van de kerk te Beets (NH). Eeuwenlang hielden de bestuurders van Beets hun vergaderingen in het koor van de kerk. Op de benedenverdieping was de dorpschool gehuisvest.

op zich niets zegt over de maatschappelijke waarde van kerkgebouwen, kloosters, synagogen, tempels en moskeeën. Fixatie op secularisatie heeft een blinde vlek doen ontstaan, waardoor het zicht op de betekenis en waarde van het religieus erfgoed ernstig vertroebeld is geraakt. Het is belangrijk dat we ons daar binnen de Nederlandse context goed bewust van zijn en dat we de religieuze betekenis van kerken en kloosters in de publieke ruimte naar waarde schatten.

De kerk

Tot diep in de tijd van middeleeuwen en reformatie was het kerkgebouw een onderdeel van de publieke ruimte. De kerk was 'zomaar een dak boven wat hoofden' en dat letterlijk: het kerkgebouw vormde het hart van de samenleving, stond op de kruispunten van de stad en het leven. Het was een plaats waar mensen elkaar ontmoeten en dat niet alleen op zondag en niet alleen om God te aanbidden, maar vooral ook doordeweeks, omdat het een plaats was die er altijd was en bovendien bescherming bood tegen weer en wind.

Pas in de 19e eeuw kreeg de kerk vooral een bestemming als verenigingsgebouw. Met kerkgenootschappen konden bepaalde bevolkingsgroepen zich identificeren en bovendien stelden deze hen in staat te emanciperen. Denk aan het 'rijke Roomsche leven' en het ontstaan van de Gereformeerde kerken van de 'kleine luyden'. Het verenigingskarakter heeft lange tijd een positieve invloed gehad op het ledental van de kerk en maakte ook dat de samenleving doordeesem raakte met het christelijk gedachtegoed. Pas in de jaren zestig van de vorige eeuw werd deelname aan de vereniging van de kerk minder

vanzelfsprekend. Onder invloed van globalisering en individualisering betekenden en betekenen religieusiteit en kerkelijkheid echter niet altijd meer hetzelfde. Het kerkgebouw – als verenigingsgebouw – raakt steeds meer geïsoleerd van de samenleving en van de publieke ruimte. De verzuiling heeft hierop een versterkend effect gehad. Allerlei praktische omstandigheden doen definitief de kerkdure dicht: hufterigheid en vandalisme, het afnemend aantal vrijwilligers dat de kerk kan opendoen en beheren.

Intussen blijft het kerkgebouw ruimtelijk en stedenbouwkundig wél een gekwalificeerd deel van de publieke ruimte. Menig dorp is niet te denken zonder de kerktoeren als centraal punt in de skyline. De pleinen van de grote steden met hun terrasjes en winkels zijn ondenkbaar zonder het silhouet van de kerk. Menig winkelcentrum staat ingebouwd tussen markante kerkgebouwen als begin- en eindpunt en als punt van oriëntatie. Dat de kerkgemeenschappen zich daarvan nooit goed bewust zijn komt waarschijnlijk omdat men in kerk en theologie vooral 'van binnen naar buiten' denkt. In missionaire of overlevingsstrategieën, in goede of slechte tijden, altijd is de beweging centrifugaal en nooit centripetaal. De kerk had en heeft altijd een 'woord voor de wereld' en bewust of onbewust is deze verkondiging altijd vanuit een bepaalde kern een bepaald centrum gedacht. Zelfs de meest gesecculariseerde kerkmodellen dragen een soort vooronderstelling in zich dat de wereld op de kerk zit te wachten, niet zonder de kerk kan. Zou men in theologische en oecumenische modellen meer 'van buiten naar binnen' denken, dan zou men begrijpen waarom kerken belang hebben bij het in stand houden van het erfgoed.

De overheid

Het is zeker niet zo dat de overheid nooit bemoeienis heeft met de religie. Stilzweigend ging de overheid er echter van uit dat het religieuze vooral beperkt zou blijven tot het privé-domein en nauwelijks nog invloed zou hebben in het publieke domein. In de tweede helft van de vorige eeuw lag bovendien een afname van de godsdienstigheid in het verschiep waardoor het belang van de godsdienst leek af te nemen. Intussen blijkt het religieuze niet van voorbijgaande aard, maar op een bepaalde manier zelfs zeer vitaal. De grenzen tussen het profane en sacrale verdwijnen wel, maar dat betekent niet dat daarmee ook de religie verdwijnt.

In een artikel gepubliceerd door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid¹ pleit de theoloog Erik Borgman zelfs voor een 'omgekeerde doorbraak' van de politiek en het publieke bestuur naar de religie: 'niet om de publieke ruimte te deseculariseren en de samenleving te religioniseren, maar om (1) de feitelijke aanwezigheid van 'waarde- en geloofsordelen' in de samenleving waar te nemen, als (2) van groot belang voor het maatschappelijk gedrag van mensen en hun onderlinge sociale verkeer en als (3) evenzeer van groot belang voor het vrije en allen omvattende maatschappelijk debat dat de kern is van een democratische samenleving.'

Tot voor kort werden kerkgebouwen door de overheid puur beoordeeld op hun cultuurhistorische waarde, tegenwoordig heeft men – bijvoorbeeld in kringen van de RACM – ook gekregen voor het gebouw als onderdeel van een 'ensemble', een geheel waarbij ook stedenbouwkundige en sociologische waarden een rol

spelen en misschien ook de symbolische waarden van het kerkgebouw zelf. Veel omwonenden hebben, al dan niet de kerk verlaten, vaak toch ook nog wel een persoonlijke band met het gebouw. In de discussie over de kwalitatieve invulling van de publieke ruimte, in de strijd tegen verwoeding en verwaarlozing, krijgt het religieuze erfgoed een nieuwe betekenis. Bestuurders maar ook volksvertegenwoordigers krijgen steeds vaker verzoeken om in de bres te springen voor een kerk of klooster. En deze vragen komen zeker niet altijd vanuit de kerken, maar in toenemende mate ook vanuit burgerlijke initiatieven die geheel los staan van een geïnstitutionaliseerde geloofsgemeenschap. Vaak is er in geval van herstructurering of sanering te laat en onvoldoende contact geweest met deze groepen, hetgeen dan felle protesten en lang slepende procedures tot gevolg kan hebben. Omdat het kerkgebouw in toenemende mate weer onderdeel gaat worden van de publieke ruimte, heeft de overheid een taak te vervullen. Het is daarom van belang dat er lokaal, regionaal en landelijk geïnventariseerd gaat worden en gewerkt aan een allesomvattend plan om het religieuze erfgoed de plaats te geven in de samenleving die het verdient.

Kerk en overheid

Kerk en overheid kunnen elkaar een dienst bewijzen als er tijdig en op een constructieve manier wordt samengewerkt met het oog op het religieuze erfgoed. De verschillende burgerinitiatieven moeten hierbij als betekenisvol worden betrokken. Van de overheid mag worden gevraagd dat zij oog heeft voor de buitengewone betekenis van het gebouw, ook als de rekensommen gemaakt worden en de projectontwikkelaars aan tafel gevraagd.

IN DE PRAKTIJK

Uit de eindrapportage Lokale Agenda Religieus Erfgoed Deventer (2013)

Gemeente en kerkgemeenschappen spreken (...) vaak niet dezelfde taal. Het zijn twee werelden met sterk uiteenlopende belangen en denkbeelden. Van oudsher bestaat er een strikte scheiding tussen kerk en staat. Er is dan ook geen vanzelfsprekende vertrouwensrelatie. Vanuit die context is nog steeds zichtbaar dat de gemeente voor veel kerkbesturen geen logische gesprekspartner is om mee te denken over de toekomst. (...) De gemeente ziet kerkgemeenschappen nog te weinig als een maatschappelijk partner. Ondanks de van oudsher logische rol in het sociale domein worden kerkgemeenschappen niet geschaard onder de maatschappelijke partijen die voor beleidsvorming en -implementatie worden uitgenodigd. Ook maken kerkgebouwen nog geen onderdeel uit van het accommodatiebeleid, hoewel steeds meer kerken zich vanwege multifunctioneel gebruik op die markt gaan begeven. (...) Ondanks een zeker wantrouwen of verbazing bleek een gesprek in het kader van de herbestemmingsagenda tussen de gemeente en de kerkeigenaren in alle gevallen mogelijk. Opvallend was dat men vrij open was over de financiële positie, de kerkelijke functie en de worsteling met de toekomst en de exploitatie van de gebouwen.

6.1

Stappenplan toekomstbepaling religieus erfgoed

ir. Gertjan van der Harst,
dr. ir. Kees Doevendans,
drs. Lydia Jongmans,
drs. Brigitte Linskens

Inleiding

De rol van de gemeente zal in principe terughoudend zijn, tenzij religieus erfgoed zoals een kerkgebouw na een zorgvuldige analyse gewaardeerd wordt als van algemeen belang. Tot het domein van de gemeentelijke overheid behoren veel, ook voor het aandachtsveld van het religieus erfgoed relevante zorgen en taken: architectuurbeleid, cultuurhistorie, monumentenbeleid, openbare ruimte, huisvesting openbare functies, behoud stedenbouwkundige vormgeving, bevorderen sociaal kapitaal van buurt en wijk (maatschappelijke ontwikkeling), toerisme, city marketing et cetera. De gemeente handelt hierbij vanuit diverse rollen: ze is regulerend, faciliterend, desnoods sanctionerend. In het verband van deze handreiking is het streven al deze rollen samen te vatten tot een pro-actieve houding.

Na zorgvuldige afweging van belangen kan de gemeente zich inzetten voor behoud van religieus erfgoed in het

altijd met respect voor de in Nederland geldende relatie kerk – overheid. Gezien de grote instandhoudingsproblematiek van het religieuze erfgoed kan het echter geen kwaad de grenzen daarvan te verkennen. De kerken en de overheid, in casu de samenleving in het algemeen, hebben namelijk overeenkomende doelen:

- voor de overheid het behoud van waardevol religieus erfgoed
- voor de kerken de ondersteuning bij het instandhouden van dat erfgoed

De toekomstbepaling van religieus onroerend erfgoed betreft een breed veld met in voorkomende gevallen veel gebouwen en actoren. De mogelijke problemen en oplossingen daarvoor zijn veelvoudig en divers. Ze vragen om de inzet van meerdere vakinhoudelijke disciplines binnen een gemeente. Elk van de oplossingen op zich (bijvoorbeeld herbestemming) kan al min of meer complex zijn en een eigen bijpassend, meer specifiek stappenplan vergen.

Het stappenplan in dit hoofdstuk geeft een ideale situatie weer. In de praktijk kan het vanwege bijzondere omstandigheden voorkomen dat bepaalde latere stappen noodgedwongen juist eerst moeten worden gezet. Dit zal het geval zijn als religieus erfgoed van hoge waarde ineens dreigt te verdwijnen door sloop, of zal worden aangetast door een niet-passende herbestemming.

Bij dit stappenplan zij ook verwezen naar de achtergrondinformatie in eerdere hoofdstukken.

De 7 stappen

- 1 – Inventarisatie
- 2 – Draagvlak
- 3 – Potenties
- 4 – Doelstellingen
- 5 – Instrumentatie
- 6 – Beheer
- 7 – Evaluatie

1 – Inventarisatie

Formuleer een probleemstelling en benoem de urgentie tot behoud van religieus erfgoed:

- definitie: wat is onroerend religieus erfgoed; afgrenzing van de verzameling (zie 1.1)

De gebouwen

- kwantitatieve inventarisatie gebouwenbestand: hoeveelheden en getallen, ligging, spreiding, status (zie 1.2)
- kwalitatieve inventarisatie: beschrijvingen en

- gaafheid (latere wijzigingen, uitbreidingen, aantastingen)

Waardering en selectie

Selectiecriteria opstellen:

Cultuurhistorische waarden (algemene historische betekenis), zoals:

- betekenis voor de lokale geschiedenis
- voorbeeld voor een bepaalde landelijke ontwikkeling

Architectonische waarden, onder andere:

- kwaliteit van geheel of onderdelen
- representatief gebouw voor bepaalde stijl, oeuvre bepaalde architect
- zeldzaam of zelfs uniek

Stedenbouwkundige waarden, onder andere: schaalwaarde ten opzichte van de overige bebouwing omgevingspsychologisch: landmark, herkenningsspunt morfologisch: onderdeel van landschappelijke of stedelijke structuur

Het is van belang ook de stedelijke of landschappelijke structuren te omschrijven waarin deze gebouwen zich bevinden. Het gebouw, respectievelijk een verzameling gebouwen moet ook worden gewaardeerd in dit bredere (ensemble)verband. Bijvoorbeeld: een gebied met terpdorpen, bijzondere dorpsstypologie zoals brink- en esdorpen of kerkingen, bijzondere vooroorlogse of wederopbouw wijken, verwoest gebied met samenhangende uit een korte periode daterende wederopbouw,

De kerkgenootschappen

- inventariseer welke kerkgenootschappen, kloosterordes, congregaties (en eventueel zorg- en onderwijsinstellingen) in het geding zijn
- vraag naar eigen kerkelijke visie: is er plaatselijk of landelijk beleid over gewenste herbestemming, medegebruik et cetera.
- vraagstelling aan kerkgenootschappen c.s. over hun toekomstverwachtingen: demografisch, afstoten, ruimtebehoefte, herinrichting, financiële ondersteuning, et cetera (zie 1.4)

De gemeentelijke overheid

- inventariseren bestaand eigen gemeentelijk beleid en instrumenten (zie 1.5)

1.1 Wat is religieus onroerend erfgoed?

Dit moet eerst helder gedefinieerd worden: over welke gebouwen gaat het? In de regel wordt gedacht aan kerkgebouwen in bezit van kerkgenootschappen, en aan klooster- en congregatiegebouwen. Maar religieus onroerend erfgoed is breder: kapellen op kerkhoven, kapelletjes langs wegen, kerkzalen (oorspronkelijk behorend bij ziekenhuizen, scholen en andere instellingen op confessionele grondslag et cetera. De problematiek daarvan is echter anders en minder groot. De kerkgenootschappen hebben te maken met krimp. Behoefte aan zorg en onderwijs blijft daarentegen onverminderd, en het gaat daarbij om professionele instellingen die een betere financiële grondslag hebben. Bovendien zijn zulke kapellen en kerkgebouwen verbonden aan grotere, en desnoods makkelijker her te

bestemmen, respectievelijk te ontwikkelen complexen en terreinen. De gemeente kan eventueel zelfs ervoor kiezen ook begraafplaatsen in de inventarisatie mee te nemen. Dit is een vrij brede aanpak, anderzijds kan er voor worden gekozen om zich uitsluitend te concentreren op de eigenlijke kerkgebouwen.

1.2 Kwantitatieve inventarisatie

Globaal: totaaloverzicht

- alle gebouwen in de gemeente: aantal, ligging en spreiding over regio of stad

Per kerkgebouw

- bouwperiode of -jaar
- eigenaar/ beheerder
- grootte terrein
- grootte gebouw
- capaciteit kerkrimte en overige ruimten
- al dan niet pastorie, kosterswoning, verenigingsgebouw aanwezig
- bouwkundige staat (onderhoudstoestand): schatting

1.3 Kwalitatieve inventarisatie

Gedetailleerd: inventarisatie per kerkgebouw

Gebouwbeschrijvingen opstellen, waarin onder andere moeten staan:

- ruimtelijke situering
- ligging in beschermd stads- of dorpsgezicht
- monumentenstatus (wel/ niet rijks-, provinciaal, gemeentelijk monument)
- architect
- bouwstijl
- interieur en inrichting

nieuwe landaanwinning zoals de Noordoostpolder et cetera.

Vanwege karakteristiek en gaafheid van deze structuren op zich kan behoud van religieus erfgoed al gewenst zijn, als landmarks, of herkenningpunten voor de totale structuur.

Met de status van door het rijk aangewezen beschermd stads- en dorpsgezicht zijn dergelijke waarden erkend. Benoem indien van toepassing ook de waarden van verdwenen of zeer aangetaste gebouwen, dit als illustratie van de noodzaak overgebleven waarden (meer) te beschermen.

Er kan voor worden gekozen alvast een pre-selectie op te stellen van de meest waardevolle gebouwen. Bij aanstaande herziening van een bestemmingsplan kunnen deze als cultuurhistorisch waardevol, beeldbepalend o.i.d. worden aangeduid en tegen sloop zonder meer worden beschermd. Bij acute bedreiging van zeer waardevolle gebouwen buiten beschermd stads- en dorpsgezicht is onmiddellijke aanwijzing tot monument een snel middel. Binnen rijksbeschermd stads- en dorpsgezicht kan wel sloop door de gemeente worden voorkomen.

Deze inventarisatie moet, als een gemeente geen eigen monumentenzorg heeft, door specialisten worden uitgevoerd. Maak daarvoor ook gebruik van kennisinstututen als de RACM, provinciale steunpunten monumentenzorg en regionale erfgoedorganisaties.

2 – Draagvlak

Probeer al in een beginstadium een breed draagvlak te creëren voor een gemeentelijk beleid inzake religieus erfgoed via:

- publiek draagvlak: bewustwording in de samenleving van het religieus erfgoed; algemeen en in het eigen territorium, op grotere schaal van regio, streekgemeente en stad, op kleinere schaal van dorp, wijk en buurt (zie 2.1)
- gebruik eigen kennisafdelingen, verenigingen, instellingen en externe kennisinstututen, instellingen hiervoor (zie 2.2)
- politiek draagvlak: bewustwording bij bestuur en raad, politiek committeren door aansturing op pro-actieve rol van de gemeente (zie 2.3)
- globale politieke en bestuurlijke visie formuleren (zie 2.4)
- ambtelijk draagvlak: alle relevante gemeentelijke organisatieonderdelen committeren (zie 2.5)

2.1 Publiek draagvlak

- (thematische) publicaties in diverse media (stads- en streekbladen, websites)
- organisatie bijeenkomsten, regionaal en lokaal
- open dagen van kerkgebouwen die normaliter niet of minder opengesteld zijn voor publiek
- tentoonstelling over erfgoed in kerkgebouwen zelf, bibliotheken, musea
- themaprojecten over verhalen uit dorp en buurt: verhalenwedstrijden, oral history e.d.

1.4 Kerkelijke toekomstverwachting

Hiervoor zijn er voorbeelden te vinden in diverse landelijke kerkelijke beleidsnota's, handreikingen en visiedocumenten, zoals rapporten van bisdommen, en de schema's in de PKN-nota's *Maatwerken en Kansen voor kerkgebouwen, 2007*. Zie als achtergrond ook hoofdstuk 2 over de visie van diverse kerkgemeenschappen.

1.5 Gemeentelijk beleid en instrumentarium

Beleid en instrumentarium zijn *interventie-instrumenten* waarmee de gemeente de toekomst van religieus erfgoed kan mee bepalen. Ze kunnen worden onderverdeeld naar:

Ruimtelijke instrumenten

- bestemmingsplan (of beheersverordening)
- ontwikkelingsplan/ projectbesluit
- beeldkwaliteitsplan

Juridische instrumenten

- Wet op de ruimtelijke ordening (WRO): naast ruimtelijke plannen ook andere instrumenten
- Woningwet
- Monumentenwet incl. gemeentelijke monumentenverordening: rijksmonumenten, beschermd stads- en dorpsgezicht, gemeentelijke monumenten
- meerdere daaraan gekoppelde vergunningen, o.a. op gebied van veiligheid en milieu

Financiële instrumenten

- subsidies monumentenzorg
- aankoop kerkgebouw
- subsidiëring maatschappelijke functies

2.2 Inhoudelijke kennis

Eigen afdelingen, verenigingen en instellingen

- regionale erfgoedcentra, gemeentearchieven
- musea
- geschiedkundige verenigingen
- monumentenzorg
- cultuur, recreatie, toerisme
- communicatie

Externe kennisinstututen en instellingen

- provinciale archieven
- provinciale erfgoedhuizen en monumentensteunpunten
- landelijke en regionale organisaties op het terrein van monumenten en cultuurhistorie
- de in diverse provincies werkzame Stichtingen Oude ... Kerken
- de VBMK
- voor onderzoek meer in de diepte zijn er diverse wetenschappelijke en andere documentatiecentra, waaronder het Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) en het Nederlands Architectuurinstituut
- Zie als achtergrond ook de hoofdstukken 3 en 4 over landelijke en provinciale instellingen.

2.3 Politiek draagvlak

- zoek naar aanknopingspunten in de programma's van alle politieke partijen
- organiseer informatie- en discussiebijeenkomst voor alle raads- en collegeleden, presenteer uitkomsten van de inventarisatie onder 1)
- organiseer eventueel excursies naar voorbeeldprojecten

Communicatieve instrumenten: kennisontwikkeling, ideevorming en informatieverstrekking

- naast inventarisatie van gebouwen en kerkgemeenschappen ook inventarisatie (netwerk van) eigenaren, maatschappelijke actoren, marktpartijen en hun doelstellingen et cetera
  - inspraak, prijsvragen, ideevorming, onderzoek van mogelijkheden hergebruik, herbestemming, herontwikkeling ('quick scans')
  - informeren als onderdeel van beleidspakket: doelstellingen uitdragen ten aanzien van betekenis religieus erfgoed als onderdeel van bepaalde beleidssector (toerisme, city marketing, cultuurhistorie, maatschappelijke ontwikkeling, cultuurbeleid et cetera)
  - beleidsinformatie: kennis en onderzoek bundelen in nota's, visiedocumenten et cetera
- #### Coördinatiemechanismen
- initiatiefgesprekken met eigenaren en actoren
  - procesbegeleiding
  - ondersteuning van ontwikkeling stichtingen voor behoud en beheer van religieus erfgoed

Inventariseer of en hoe deze instrumenten de instandhouding van religieus erfgoed ondersteunen. Zie voor achtergrondinformatie ook hoofdstuk 5 en bijlage B.2.

- betrek bij deze bijeenkomsten vertegenwoordigingen van de kerkgemeenschappen, en van op het brede terrein van cultuurhistorie werkzame kennis- en financieringsinstellingen

2.4 Globale politieke en bestuurlijke visie

Is er een door brede raadsmeerderheid gedeeld inzicht en politieke wil tot pro-actief beleid? Kunnen, op basis van de verzamelde gegevens en de discussies, al door de politiek globale visie, beleid, doelstellingen e.d. worden geformuleerd? Helder onderscheid tussen verantwoordelijkheden van de gemeenteraad (beleidsvorming en de controle daarop) en het college van burgemeester en wethouders (uitvoering, mandaat besluiten op deelprojecten). Wordt er een verantwoordelijke projectwethouder aangewezen? Welk organisatieonderdeel gaat het proces leiden, heeft coördinatiefunctie?

2.5 Ambtelijk draagvlak

Relevante organisatieonderdelen zijn die op de disciplines:

- monumentenzorg
- ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling, stedenbouw
- grondbedrijf, vastgoed
- communicatie
- eigen erfgoedinstaties: archieven, musea
- cultuur, recreatie, toerisme
- maatschappelijke ontwikkeling, welzijn, zorg

3 – Potenties

Weeg vraag en aanbod tegen elkaar af, zoek actoren en partners:

Vraag uit de samenleving

- maatschappelijke behoefte: inventarisatie van de behoefte aan nieuwe, voor religieus erfgoed passende functies/voorzieningen (zie 3.1)

Aanbod van religieus erfgoed

- sociale potentie van gebouwen (zie 3.2)
- culturele potenties van gebouwen (zie 3.3)
- economische potenties van gebouwen (zie 3.4)
- bouwkundige potenties: wat zijn mogelijkheden voor gewenste herbestemming (zie 3.5)

Actoren en partners

- wie zijn actoren/stakeholders? (zie 3.6)
- wie zijn mogelijk partners voor hergebruik/ herontwikkeling? (selecteren uit 3.6)

3.1 Maatschappelijke behoefte

De behoefte dient, afhankelijk van de aard en grootte van de gemeente, voor verschillende ruimtelijke schaalniveaus te worden gepild: regio - dorp - buurtschap; stad - stadsdeel - wijk - buurt. Onderzoek deze vraag bij alle onder 3.6 staande actoren/stakeholders.

3.2 Sociale potenties

Het gebouw kan een sociale functie (ontmoetingsfunctie, gebruik voor activiteiten e.d.) bezitten voor de samen-

- culturele instellingen
- maatschappelijke en zorginstellingen

Denk om maatschappelijke participatie!

Aandachtspunt: bevorder participatie van alle betrokkenen door

- informatieverstrekking door verschillende media (nota's, voorlichting, e.d.)
- bij elkaar roepen stakeholders en procesbegeleiding
- ideevorming ook door middel van brainstormsessies, interviews e.d.

4 – Doelstellingen

Formuleer doelstellingen op basis van een analyse en visie:

- analyse van gegevens: wat zijn wel/wat niet haalbare oplossingen/oplossingsrichtingen/scenario's (zie 4.1)
- bepaal welke actoren cruciaal zijn t.a.v. besluitvormingsmacht/economische macht/eigendom (zie inventarisatie onder 3.6)
- formuleer definitieve gemeentelijke visie en doelstelling t.a.v. behoud religieus erfgoed (zie 4.2)
- bepaal welke rol(len) de gemeente wil en/of kan vervullen, en met inzet van welk bestaand respectievelijk nieuw beleid/instrumentarium (zie inventarisatie onder 1.5)
- realiseer politieke besluitvorming hierover

leving. In veel gevallen zal dit in de bestaande toestand al zo zijn; het gebouw is 'sociaal kapitaal'. De directe omgeving van het gebouw, het terrein en/of een totaal complex zoals een klooster- of congregatiegebouw kan ook betekenis voor de openbare ruimte in het algemeen bezitten, b.v. als groene oase.

3.3 Culturele potenties

Dit betreft:

- medegebruik of herbestemming voor culturele activiteiten
- toeristische waarde, bijvoorbeeld in het kader van city marketing of meer thematisch zoals 'bezinings-toerisme'

De mogelijke toeristische waarde kan sterk verschillen. De 'oude' gebouwen appelleren aan een breed publiek en hebben een hoge waarde. Bijvoorbeeld: oude stadskerken Utrecht; landschappelijk mooie regio's met veelheid aan kerkgebouwen zoals in Groningen en Friesland. Voor andere soorten dient doelgericht een bepaald segment van het publiek aangesproken te worden. Kwantitatief gezien in termen van opbrengst en bezoek zal hun toeristische waarde wel lager zijn. Bijvoorbeeld: kerken uit de wederopbouwperiode in de context van geplande stadsuitbreidingen.

3.4 Economische potenties

Dit betreft de vastgoedwaarde van gebouwen en terreinen. Inzicht hierin is van belang om in het vervolg afwegingen te kunnen maken. Deze waarde wordt bepaald door factoren als:

- locatie: aantrekkelijkheid van de situatie

4.1 Oplossingsrichtingen en scenario's

Interpretatie en waardering

In deze fase dient de in de stappen 1, 2 en 3 verzamelde informatie geëvalueerd te worden. Het gaat er om een zo helder mogelijke analyse te verkrijgen, die als basis kan dienen voor beleidsvoorstellen en politieke besluitvorming. De evaluatie kan de vorm krijgen van een sterke – zwakte-analyse van alle (kerk)gebouwen, het ontwikkelen van scenario's voor behoud en hergebruik ervan, e.d.

Betekenis/'zachte' waarden van (kerk)gebouwen

Bij het behoud van (kerk)gebouwen dienen vele soorten waarden en potenties tegen elkaar te worden afgewogen. Dit gebeurt in het spanningsveld van cultuur en economie; en ook private (markt)partijen zullen als uitgangspunt moeten nemen dat een kerkgebouw niet alleen een commercieel object is, maar eerst en vooral *maatschappelijk vastgoed*. Hier ligt de kern van het omgaan met het religieuze vastgoed. Bepaalde soorten waarden en potenties zijn in voorgaande stappen al onderzocht, bijvoorbeeld architectonische en stedenbouwkundige waarden in 1.3, en economische potenties in 3.4. Bij de uiteindelijke afweging is het evenwel van groot belang ook rekening te houden met de betekenis/de 'zachte' waarden van religieus erfgoed o.q. kerkgebouwen in de lokale samenleving:

- de emotionele waarde
- de symbolische lwaarde

Het welslagen van processen kan daar sterk door bepaald worden. Onderkennen van deze 'zachte' waarden betekent in feite gebruik maken van al aanwezig

- kosten: vanwege bijvoorbeeld onderhoudsstaat van de gebouwen en grondprijzen
- functies: (mogelijke) bestemmingen van geheel of onderdelen

Daarnaast moet gezien worden wat het gebouw op zich waard is, mede gelet op de cultuurhistorische staat, en in welke mate het benut kan worden.

Zie voor achtergrondinformatie ook hoofdstuk 1.

3.5 Bouwkundige transformaties

Dit betreft het verkennen van stedenbouwkundige en/of architectonische transformatie van (delen van) gebouwen en hun terreinen. Plaats dit zonodig in een bredere context van plannen ten aanzien van het gebiedsdeel waarin het gebouw ligt en functioneert: stedelijke ontwikkeling, stadsvernieuwing, 'Vogelaar-wijken' et cetera.

Er zijn verschillende middelen daarvoor:

- opdracht tot studieontwerpen
- ideeënprijsvragen
- 'quick scans' door marktpartijen zoals ontwikkelaars
- ruimtelijke ontwikkelvisies door gemeente zelf

3.6 Actoren en stakeholders

Breng het totale speelveld van actoren/stakeholders in kaart. Dat bestaat uit (een netwerk van):

- kerngenootschappen (uit inventarisaties 1.1, 1.2 en 1.4)
- regionale en lokale belangenorganisaties, actiegroepen, wijkcomités et cetera
- overheidsdiensten en -sectoren (uit inventarisatie 2.5)
- marktpartijen (ontwikkelaars, corporaties), ook organisaties stadsherstel en kerkbehoud

draagvlak, respectievelijk het vergroten daarvan!

Zie voor achtergrondinformatie ook hoofdstuk 1.

Scenario's voor (kerk)gebouwen

- voortzetting van bestaand religieus gebruik (hiertoe kunnen ook behoren mede-, neven- of hergebruik door andere kerngenootschappen)
  - nevenbestemming (hiertoe kan ook behoren meervoudig (multifunctioneel) gebruik)
  - behoud van het (kerk)gebouw en passende herbestemming
  - wijziging van het (kerk)gebouw en passende herbestemming
  - behoud van het (kerk)gebouw met niet-passende herbestemming
  - wijziging van het (kerk)gebouw met niet-passende herbestemming
  - gedeeltelijke sloop van het (kerk)gebouw
  - volledige sloop van het (kerk)gebouw
- Zie voor achtergrondinformatie ook hoofdstuk 1.

Participatiemogelijkheden gemeentelijke overheid daarin

- gemeente als eigenaar-gebruiker: het geheel of gedeeltelijk in eigendom overnemen van een (kerk)gebouw voor eigen activiteiten, bijvoorbeeld burgerloket voor dorp of stadsdeel
- gemeente als gebruiker: vaste huurder voor eigen activiteiten
- gemeente als directe subsidieverstrekker: voor monumenten de geëigende plus eventueel uitgebreide subsidieregelingen; voor niet-monumenten bijvoorbeeld ondersteuning in onderhoud en herstel voor de

als 'beeldbepalend', 'cultuurhistorisch waardevol' of anderszins als 'bijzonder' aan te duiden (kerk)gebouwen

- gemeente als indirecte subsidieverstrekker: ondersteuning van plaatselijke of regionale stichtingen tot behoud en beheer van religieus erfgoed
- gemeente als stimulator van gebruik: (financiële) ondersteuning van culturele of maatschappelijke organisaties die voor hun activiteiten gebruik maken van een (kerk)gebouw, als eigenaar of als huurder

4.2 Gemeentelijke visie

Geef definitief antwoord op de al onder 2.4 gestelde vragen, te weten:

Is er een door brede raadsmeerderheid gedeeld inzicht en politieke wil tot pro-actief beleid?

Kunnen, op basis van de analyse onder stap 3), nu een meer definitieve visie, beleid en doelstellingen worden geformuleerd?

Wie wordt de verantwoordelijke project- of programmawethouder, en welk organisatieonderdeel gaat het proces coördineren?

Bij het formuleren van visie, beleid en doelstellingen dient een keuze te worden gemaakt voor een of meerdere van onderstaande mogelijkheden:

- principiële keuze voor een of enkele van de onder 4.1 genoemde scenario's
- opstellen van breed beleid
- een algemeen 'strategisch plan' voor het totale religieus erfgoed
- aparte deelplannen voor individuele (kerk)gebouwen

categoriaal niveau uitspraken, het gehele religieus erfgoed betreffende zoals het onder 1.1 is geformuleerd.

Afhankelijk van de onder 4.2 gemaakte keuze voor de visie inclusief de gemeentelijke participatie dienen het van toepassing zijnde beleid en instrumentarium te worden aangepast. Als dit geheel ontbreekt zal dit moeten worden ontwikkeld. Enkele voorbeelden:

- monumentenbeleid en -verordening: aanpassen c.q. uitbreiden of opstellen als de gemeente verordening en beleid nog niet heeft; dit biedt mogelijkheden op objectniveau maar ook op gebiedsniveau via de aanwijzing tot beschermd stads- en dorpsgezicht; voorbeeld hiervoor is de VNG-model erfgoedverordening
- ruimtelijke instrumentarium: aanpassen in het algemeen door gewenst hergebruik/herontwikkeling/herbestemming van religieus erfgoed als standaard op te nemen in alle bestemmingsplannen; meer specifiek gebiedsgewijs of voor deelplannen aparte ruimtelijke ontwikkelingsvisies
- architectuurbeleid (indien aanwezig): de gemeente kan als doel kiezen bewust hoge ontwerpqualiteit na te streven, bijvoorbeeld door het stimuleren van en opdracht geven aan jonge talentvolle ontwerpers; religieus erfgoed is een dankbaar 'studieonderwerp' hiervoor
- financiering/subsidiering: aanpassen en/of uitbreiden

Zie voor achtergrondinformatie ook hoofdstuk 5 en bijlage B.2.

Voorts dienen principiële uitspraken gedaan te worden voor de mate en de vorm van de gemeentelijke participatie. Afhankelijk van de keuze is politiek gezien sprake van een raadsverantwoordelijkheid bij breed beleid, en een collegebevoegdheid voor aparte (deel)plannen en/of scenario's binnen reeds bestaande financiële en/of ruimtelijke beleidskaders.

5 – Instrumentatie

Concretiseer de gemeentelijke rol:

- bedreigd erfgoed daadwerkelijk beschermen
  - door middel van aanwijzing tot monument (zie 5.1)
  - door middel van het bestemmingsplan (zie 5.2)
  - door middel van aankoop door gemeente (zie 5.3)
- aanpassen bestaand beleid/instrumentarium, en/of:
- ontwikkelen nieuw beleid/instrumentarium (zie 5.4)

5.1 Aanwijzing tot monument

De uit de onder 1.3 gehouden inventarisatie voortkomende hoogst gewaardeerde (kerk)gebouwen kunnen worden aangewezen als gemeentelijk monument.

Met name als het interieur van hoge waarde is bevonden, is aanwijzing tot monument gewenst. Met al het andere instrumentarium is er namelijk uitsluitend de mogelijkheid invloed uit te oefenen op veranderingen aan het beeld van het exterieur.

In bijzondere omstandigheden kan aanwijzing van delen van kerkgebouwen of complexen een goed middel zijn. Bijvoorbeeld: alleen een kerktoeren als landmark, alleen het eigenlijke kerkgebouw en niet ermee verbonden

6 – Beheer

Maak afspraken over het beheer en de samenwerking met partners en actoren:

- beheerfase van eigendom
- looptijd (mede)gebruik religieus erfgoed
- looptijd financiële bijdrage
- samenwerking met partners en actoren

7 – Evaluatie

Zorg voor evaluatie op basis van monitoring:

- monitoring beleid/instrumentarium
- evaluatie beleid/instrumentarium: termijn bepalen, afhankelijk van de complexiteit kort of juist langer
- eventueel bijstelling van beleid/instrumentarium

ir. Gertjan van der Harst is bouwhistoricus bij de afdeling monumentenzorg gemeente Delft en lid van de Werkgroep Kerkbouw van de PKN.
dr. ir. Kees Doevendans is hoofddocent aan de Technische Universiteit Eindhoven, groep Stedenbouw en voorzitter van de Werkgroep Kerkbouw van de PKN.

dienstwoningen, van een groot kloostercomplex alleen de meest beeldbepalende delen en cetera.

Door aanwijzing kan voor zulke (kerk)gebouwen aanspraak worden gemaakt op (reeds bestaande of nieuw te creëren) subsidieregelingen voor gemeentelijke monumenten.

5.2 Bescherming middels bestemmingsplan

Minder hoog gewaardeerde (kerk)gebouwen kunnen middels het bestemmingsplan worden beschermd tegen ongewenst hergebruik of sloop zonder meer. Dit kan door zulke gebouwen aan te duiden als 'beeldbepalend' of 'cultuurhistorisch waardevol', met eraan gekoppeld beschermende planvoorschriften. Er kan worden vastgelegd dat allerlei volumeuitbreidingen door aanbouw of door terreinbebouwing alleen mogelijk zijn via een apart op te stellen ontwikkelingsvisie, onder voorwaarde dat hergebruik/herontwikkeling/herbestemming passend is en rekening houdt met de waarden van het religieus erfgoed.

5.3 Aankoop door gemeente

Zoals al in de inleiding gezegd zal in principe de gemeentelijke overheid daarmee terughoudend zijn. Aankoop van (delen) van gebouwen en complexen zal altijd verband houden met het erin huisvesten van eigen activiteiten, zoals genoemd onder 4.1.

5.4 Ander beleid en instrumentarium

De onder 5.1 t/m 5.3 genoemde maatregelen worden noodzakelijkerwijze op objectniveau toegepast. Algemeen beleid en instrumentarium doen (ook) op

De gehele handreiking is te vinden op de site van VNG:
https://vng.nl/files/vng/publicaties/2017/handreiking_religieus_erfgoed_voor_burgerlijke_en_kerkelijke_gemeenten.pdf

**Bisdom Haarlem, Bisdom Rotterdam,
Projectbureau Belvedere,**

Aanbevelingen herbestemming kerken en kerklocaties aan lokale overheden en kerkelijke bestuurders (2008).

Brinkman, R.,

Masterscriptie 'In goede aarde vallen. Onderzoek naar landelijke en lokale besluitvormingsprocessen rondom kerkenleegstand' (2014).

Erfgoed.nu,

'Religieus Erfgoedwijzer Gelderland. Gids tussen regels en mogelijkheden' (2010).

Heisterkamp P., en B. Linskens,

Handboek Behoud en beheer van kerkgebouwen (2010-2012).

Jongmans, L., Linskens, B. en Groot, A. de (red.),

Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Van kerkelijk gebruik tot herbestemming (2008).

Meijs-Appels, M.T.E.,

De (verbeeldings)kracht van erfgoed. Beleidskader erfgoed 2016-2020, Provincie Noord-Brabant (2015).

Museum Catharijneconvent en Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland,

'Handreiking roerend religieus erfgoed. Praktisch hulpmiddel bij het waarderen en herbestemmen van religieuze voorwerpen' (2011).

Nationaal Programma Herbestemming,

'Vizier op leegstand. Een strategiebepaling voor gemeenten' (2011).

Nelissen, N.,

Geloof in de toekomst! Strategisch plan voor het Religieus Erfgoed, Stichting Jaar van het Religieus Erfgoed (2008).

RCE,

'Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen' (2011).

RCE,

'Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik' (2012).

Stadig, D.,

Help onze kerk loopt leeg! Een kleine handleiding voor kerkbestuurders (2016).

Stichting Behoud en Herbestemming Religieus Erfgoed en BOEi,

'Naar een afwegingskader voor een selectieve verwerving en herbestemming van religieus erfgoed' (2012).

Stichting Monumentenhuis Brabant,

'Toekomst voor religieus erfgoed. Beknopte handleiding voor behoud van onroerend religieus erfgoed voor kerkeigenaren, kerkbestuurders en kerkrentmeesters, voor gemeentebestuurders en ambtenaren, voor alle belanghebbenden en betrokkenen' (2008).

Wijmans, W.,

Kijk op Kerken. Een onderzoek naar kerkenvisies, Onderzoeksstage in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2015).

Alle genoemde artikelen staan op onze website.

Op de website www.toekomstreligieuserfgoed.nl
zijn de volgende kerkenvisies terug te vinden:

Gemeente Bergen op Zoom,

Ontwikkelingsvisie herbestemming vrijkomende RKK-kerken. Aanzet voor een discussie over religieus erfgoed in Bergen op Zoom (2007).

Dekenaat Heerlen,

*Visiedocument. Perspectief voor kerken in het dekenaat Heerlen (2013).
(niet digitaal beschikbaar)*

Gemeente Deventer,

Eindrapportage Lokale Agenda Religieus Erfgoed Deventer (2013).

Gemeente Sluis,

Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen. Terugblik op een inspirerend project (SCEZ, 2015) & kerkenvisie (2018)

Gemeente Utrecht,

Utrechtse visie religieus erfgoed (2017).

Gemeente Den Haag,

Visie op religieus erfgoed (2018).

Colofon

De bouwstenen vormen een handreiking voor met name gemeenten die aan de slag willen met een kerkenvisie. De bouwstenen zijn samengesteld op basis van de evaluatie en analyse van de praktijkervaring van een twintigtal gemeenten met hun kerkenvisie. Omdat een kerkenvisie altijd maatwerk is, brengt elke nieuwe kerkenvisie nieuwe wetenswaardigheden aan het licht en zullen de bouwstenen dan ook met regelmaat worden geactualiseerd. Reacties zijn dan ook zeer welkom en kunnen gestuurd worden naar kerkenvisies@cultureelerfgoed.nl

Tekst: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Programma Toekomst Religieus Erfgoed
Opmaak en vormgeving bouwstenen: Tegenwind, Utrecht
Drukwerk: Xerox/OBT, Den Haag
Foto's: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,
Arjan Bronkhorst: pag. 11, 27, 33, Paul van Galen: pag. 6/7, 14,
Patrick van den Hurk: omslag, Marcel Kentin: pag 25,
onbekend: pag. 15, Wouter van der Sar: pag. 21,39,
Siebe Swart: pag. 19, Jeroen Pulles: pag 42.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5
3811 MG Amersfoort
Info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl

Een samenwerking van:

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Appendix 2.

Programma Toekomst Religieus Erfgoed reist door het land

Op 10 november werd de nationale kerkenaanpak in de Stevenskerk bekrachtigd. Dit samenwerkingsprogramma heeft als doel om een duurzaam toekomstperspectief te ontwikkelen voor alle kerken in Nederland.

Een van de opdrachten in dit programma is het stimuleren en faciliteren van gemeenten om samen met alle betrokkenen een gedragen kerkenvisie op te stellen voor het totale kerkenbestand, dus ook niet-monumentale kerken. Hiervoor is de komende drie jaar ca. 9 miljoen euro beschikbaar, die gemeenten in de vorm van een decentralisatie-uitkering kunnen aanvragen.

Om de betrokken partijen meer informatie te geven over het wat, hoe en waarom van een kerkenvisie, reist het programmateam Toekomst Religieus Erfgoed door het land. In elke provincie vindt er, mede georganiseerd door de steunpunten cultureel erfgoed, de komende maanden een voorlichtingsbijeenkomst plaats. Met als uiteindelijke doel dat de aanvragen van gemeenten straks gaan binnenstromen en met een kerkenvisie aan de slag gaan!

Religieus Erfgoed op de kaart

Rondje schaatsen: niet om, maar... In de kerk

Waarom lopen de kerken leeg?

Minister van Engelshoven stelt 13,5 miljoen beschikbaar voor nationale aanpak kerken

Waarom zijn we hier vandaag?

Afgelopen decennium is het besef gegroeid dat kerkgebouwen in rap tempo hun functie verliezen en leegkomen.

Het voortbestaan van deze vaak monumentale gebouwen staat onder druk. Deze categorie gebouwen heeft vaak een grote maatschappelijke waarde die gepaard gaat met veel gevoel, herinneringen en beleving. Bijna iedereen heeft wel enige mate van betrokkenheid bij kerkgebouwen en daarom verdienen ze aandacht.

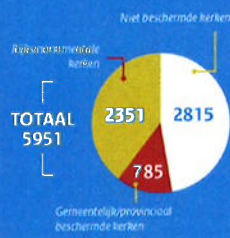
Duidelijk is dat deze opgave alleen in gezamenlijkheid aangepakt kan worden. Het is tijd voor actie! Het startsein hiervoor is gegeven op 10 november j.l. toen de samenwerkingsafspraken Programma Toekomst Religieus Erfgoed zijn ondertekend door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en vertegenwoordigers namens alle provincies, gemeenten, de aangesloten kerkgenootschappen bij Interkerkelijke Contact in Overheidszaken, Erfgoedvereniging Heemschut, Museum Catharijneconvent, Vereniging Beheerder van Monumentale Kerkgebouwen en het Nationaal Restauratiefonds.

Religieus erfgoed: de cijfers

FEIT 3

AANTAL KERKGEBOUWEN IN NEDERLAND
Volgens telling tot 1970 (bron: RCE)

VERWACHT VERLIES AAN RELIGIEUZE FUNCTIE: 30 TOT 80 PROCENT
(bron: CIO-K tijdens rondetafelbijeenkomst Tweede Kamer 2016).

FEIT 5

MEEST BEZOCHTE KERKEN
Aantal bezoekers per jaar
(bron: NHTC 2016)

750.000
Gemeenschap, Maastricht
600.000
Binnenhof, Zaandam
400.000
Stadhouderskerk, Utrecht
300.000
St. Jan Kerkhof, Den Haag
252.000
Grote Kerk, Amsterdam

1000
herbestemde kerken

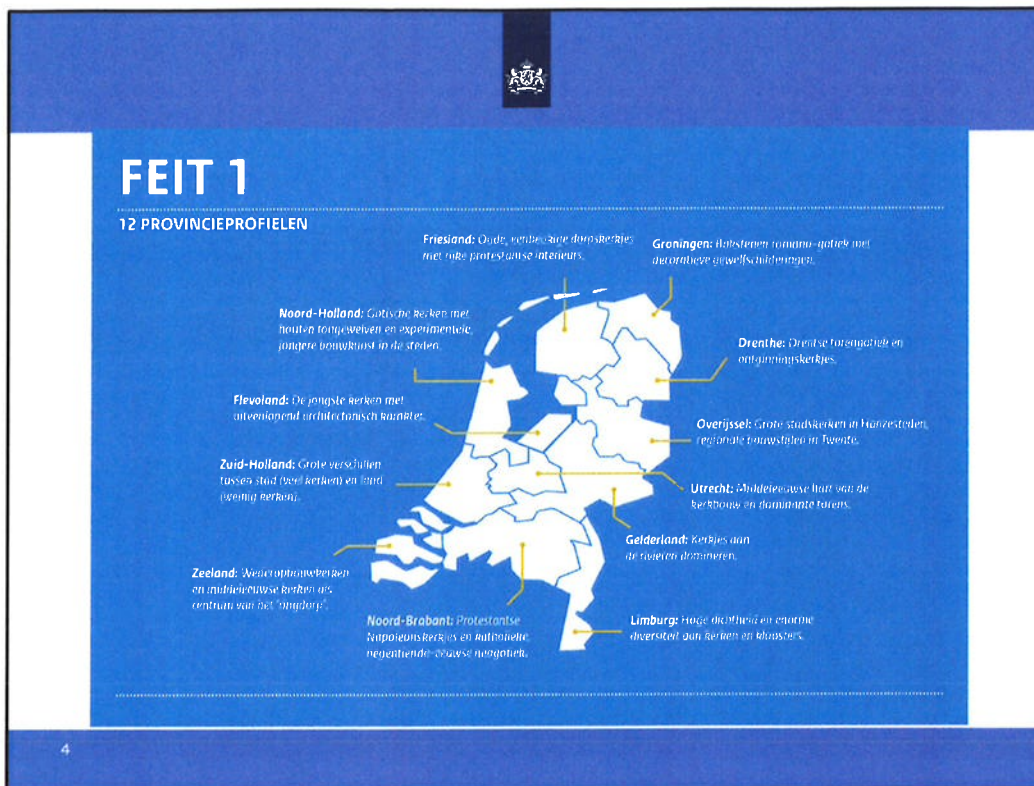
3

Waar hebben we het over?

Volgens de laatste tellingen hebben we zo'n 6000 kerkgebouwen in Nederland die gebouwd zijn tot 1970. De gebedshuizen die in de jaren daarna zijn gebouwd worden op dit moment nog geïnventariseerd. Ongeveer de helft van dit aantal heeft een monumentale status (2350 Rijksmonumenten en 785 Gemeentelijke Monumenten) maar de andere helft is onbeschermd. Deze laatste zijn wel vaak karakteristiek en net zo geliefd.

De verwachting is dat 30-80% de religieuze functie gaat verliezen. Dit is sterk afhankelijk van de denominatie en regio. We zien op dit moment dat het heel hard gaat en dat op meerdere plekken verschillende kerkgebouwen tegelijk de deuren sluiten. Dit gaat zeker niet zonder slag of stoot en veroorzaakt vaak veel maatschappelijke onrust.

Dat we in Nederland gelukkig ook veel gedreven initiatiefnemers hebben die de meerwaarde van een kerkgebouw onderkennen, blijkt wel uit het feit dat er inmiddels zo'n 1000 herbestemde kerken zijn (waarvan 400 rijksmonumenten). Daarbij blijkt dat een breed scala aan functies in kerkgebouwen een plek kan vinden: van appartement tot zorginstelling van dorpshuis tot kantoor en van restaurant tot boekwinkel. En veel van die herbestemde kerkgebouwen vervullen door hun nieuwe functie nog steeds een centrale plek in de gemeenschap. Ook blijken kerkgebouwen een duidelijk toeristisch potentieel te hebben, zowel met als zonder herbestemming.

Naast verscheidenheid in denominatie is er ook grote verscheidenheid in dichtheid, ouderdom, bouwstijlen en aantal kerken per provincie, regio en gemeente. De RCE heeft voor de rijksmonumenten profielen gemaakt per provincie. Deze profielen komen binnenkort beschikbaar op de website.

Religieus erfgoed: de trends

< 50%

Van de Nederlanders rekent zich tot een religieuze groepering

1,3 miljoen migranten

En 1200 migrantenkerken in Nederland

€ 13,5 miljoen

Beschikbaar voor de bestrijding van leegstand

Er is ook groei!

20 kerkenvisies

Zijn inmiddels opgesteld

5

Wat zien we?

Het Cultureel PlanBureau onderzoekt met regelmaat het aantal gelovigen in Nederland en hier is een neerwaartse lijn te zien. Inmiddels rekent minder dan de helft van de Nederlanders zich tot een religieuze groepering. Dit beeld wordt duidelijk bevestigd door de kerkgenootschappen zelf, die hun ledenaantal drastisch zien dalen. Aan de andere kant zien we ook groei bij een aantal kerkgenootschappen, waaronder de Christelijke migrantenkerken, die op sommige plekken ook kerkgebouwen hergebruiken. Uit de laatste cijfers blijkt dat deze migrantenkerken samen zo'n 1,3 miljoen leden hebben.

De Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft in haar brief Cultuur in een open samenleving van maart 2018 verduidelijkt dat het kabinet inzet op dit onderwerp en meerjarig gelden reserveert om gemeenten te stimuleren om lokale kerkenvisies op te stellen. Daarnaast worden middelen ingezet voor restauratie en verduurzaming van grote monumenten, waaronder kerkgebouwen. Specifiek voor het Programma Toekomst Religieus Erfgoed is er 13,5 miljoen euro beschikbaar gesteld, waarvan zo'n 9 miljoen bestemd is voor het maken van kerkenvisies.

Kerkenvisies zijn niet nieuw – er is al een aantal visies opgesteld zowel door gemeenten als overkoepelend kerkorganen.

5 programmalijnen

- 1** Op lokaal niveau opstellen van **integrale kerkenvisies**
- 2** Opzetten van een ondersteunende **kennisinfrastructuur**
- 3** **Draagvlakbevordering** voor kerkgebouwen
- 4** Bevorderen van **toegankelijkheid** kerkgebouwen
- 5** Steunen van **verduurzaming** kerkgebouwen

6

Het Programma Toekomst Religieus Erfgoed

Het programma telt nog vier programmalijnen naast de 1^e lijn: het opstellen van de integrale lokale kerkenvisies.

Kennisinfrastructuur

Om de visies te kunnen opstellen is het noodzakelijk een goede ondersteunende kennisinfrastructuur te hebben. Dit betreft zowel data over de kerken zelf, als hulpinstrumenten bij het opstellen van een kerkenvisie (handreiking, voorbeeldenquête, vitaliteitsscan), loket voor vragen, trainingen/workshops.

Draagvlakbevordering

Een vrij groot deel van de Nederlanders zet nooit een voet over de drempel van een kerk. Aangezien het voortbestaan van kerkgebouwen afhangt van het feit of ze gedragen kunnen worden door de eigenaren, leden, omwonenden en burgers is het van belang 'nieuwe doelgroepen' te binden aan een kerkgebouw. Hierbij wordt gedacht aan Nederlanders met een niet-westerse achtergrond, jongeren maar ook de wijkbewoners rondom een kerk.

(Publieks)toegankelijkheid

Daarnaast besteedt het programma aandacht aan publiekstoegankelijkheid – hoe kunnen kerkgebouwen zich beter openstellen voor een breder publiek? Er loopt op dit moment een onderzoek naar de bezoekerspotentie van kerkgebouwen. Daarnaast wordt gekeken hoe de ervaringen van het Grootste Museum van Nederland vertaald kunnen worden naar (kleinere) kerkgebouwen. Meer informatie op de website.

Verduurzaming

Zoals bij alle gebouwen in duurzaamheid nadrukkelijk een thema. Welke (innovatieve) manieren zijn er om kerkgebouwen duurzamer te maken en hoe gaan we die realiseren?

Het instrument Kerkenvisie

Kern

het aangaan van een **dialogoog** tussen gemeente, kerkeigenaren, erfgoedorganisaties en burgerorganisaties over de toekomst van de kerken in een gemeente

Doel

Vanuit het gesprek gezamenlijke en gedragen strategische keuzes maken over (de omgang met) het totale kerkenbestand

7

Het instrument

De voorgenomen sluiting van een kerk leidt vaak tot discussies tussen eigenaren, gelovigen, omwonenden en deskundigen. Soms duurt zo'n discussie vele jaren, terwijl de staat van het gebouw verslechtert en de kosten voor instandhouding onnodig oplopen. Het kabinet ondersteunt dan ook de ontwikkeling van samenhangende kerkenvisies op gemeentelijk niveau, waarin aandacht is voor leegstand, instandhouding en herbestemming. Een strategische visie op de toekomst van kerkgebouwen vraagt van alle betrokken partijen (kerkgenootschappen, omwonenden, ontwikkelaars, deskundigen en overheden) dat zij samen oplossingen vinden en keuzes maken ten aanzien van welke kerken hun functie behouden of (deels) een andere functie krijgen. Deze visie kan (op termijn) landen in een omgevingsvisie die gemeenten verplicht voor hun grondgebied moeten opstellen.

De kern van een integrale kerkenvisie bestaat uit het aangaan van de dialoog tussen alle betrokkenen: gemeente, kerkeigenaren, erfgoedorganisaties en burgerorganisaties. Doel is om vanuit dat gesprek gezamenlijke en gedragen strategische keuzes te maken over het totale kerkenbestand. Om die dialoog goed te kunnen voeren is het nodig inzicht te hebben in het netwerk van betrokken partijen en inzicht in het totale kerkenbestand. De aan te vragen middelen kunnen worden aangewend om dat proces te organiseren. Het beleid is opgezet om mogelijk te maken dat strategisch geanticipeerd kan worden op specifiek het toekomstig gebruik van *kerkgebouwen*. Het is echter aan een gemeente zelf om te bepalen of men ook ander religieus erfgoed in een kerkenvisie wenst mee te nemen.

Waarom een kerkenvisie?

- Deze gebouwen verdienen **zorgvuldige omgang** – ze zijn zeer karakteristiek voor ons bouwgeschiedenis, landschap en vormen in zeker zin een soort bakens in ons bestaan. Ze worden alom gewaardeerd. Sloop van een deel van ons kerkenbestand zal zeker niet voorkomen kunnen worden. Het is dan wel van belang dat we zorgvuldig zijn in welke verdwijnen. Daarom is het van belang individuele gevallen binnen het totale bestand te bekijken en af te wegen. Dit kan alleen als we zicht hebben op die totale context (gebouwen, netwerk, sociale, ruimtelijke en economische factoren).
- **Grote maatschappelijke betrokkenheid:** kerkgebouwen/gebedshuizen zijn niet (meer) alleen van de juridische eigenaren of de kerkelijke leden maar ook van de omgeving, burgers, de maatschappij. Dit betekent dat er een veel grotere groep zich betrokken voelt bij de toekomst van een kerkgebouw. Deze betrokkenheid gaat vaak gepaard met veel emotie en vaak onrust (lees: veel media-aandacht en politiek gevoelig). (zie bovenstaande afbeeldingen, waarbij verschillende groeperingen in opstand komen tegen ontwikkelingen rondom een kerk)
- Nieuwe functies/ nevenfuncties is een uitdaging – een kerkgebouw her- of nevenbestemmen is een complexe zaak, o.a. door:
  - * Kerkgenootschappen zijn in principe geen zakelijk/commercieel ingestelde organen (andere tak van sport, verwachting t.a.v. inkomsten vaak te hoog gespannen, andere wet-en regelgeving ed)
  - * Concurrentiestrijd tussen kerken met nevenfuncties (onze kerk heeft de beste akoestiek – overal concerten)
  - * Initiatiefnemers/ontwikkelaars die afhaken

Dit lukt alleen als alle partijen genegen zijn water bij de wijn te doen en hun eigen belang deels op zij te zetten. Dit wordt bereikt als er een basis van vertrouwen is, men elkaars agenda en belangen kent en erkent – dus dialoog!

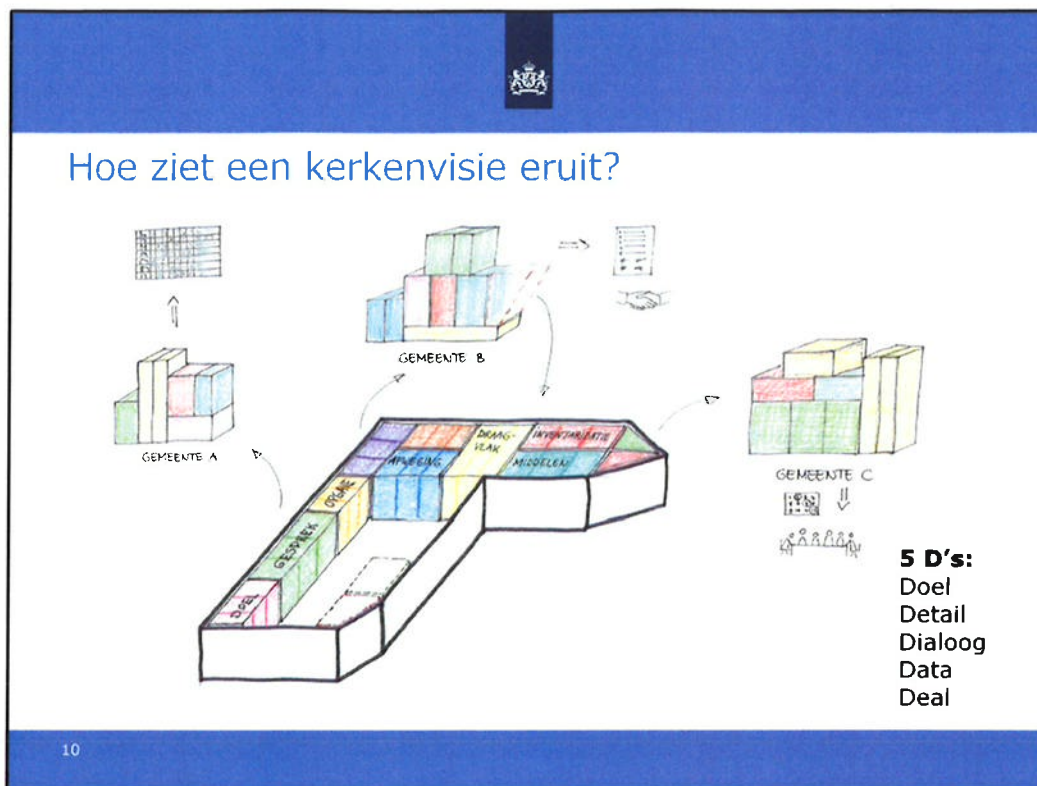

Waarom een kerkervisie?

Bezien vanuit de verschillende betrokkenen zijn er verschillende redenen om wel of niet mee te doen aan een kerkervisie:

- Kerkgenootschappen: het geeft duidelijkheid over toekomstig gebruik en de mogelijkheden, de afweging kan in samenhang met alle kerkgebouwen. Het vraagt wel een bepaalde openheid waarbij andere mensen mee gaan praten over jouw eigendom.
- Gemeente: het geeft de kans om alle ontwikkelingen rondom deze gebouwen voortijdig en in samenhang te bekijken en jouw eigen rol daarin te bepalen (in plaats van allerlei ad-hoc besluiten moeten nemen bij elk individueel geval); het past binnen de aanpak in kader van Omgevingswet. Maar welke rol heb je precies als gemeente in dit proces, aangezien je veelal geen eigenaar bent.
- Burger: het geeft de mogelijkheid om vanaf het begin mee te praten, ideeën aan te dragen; het voorkomt verrassingen maar vraagt wel enig commitment aan de voorzijde. En hoe representatief kan die zijn, als er maar enkele mee praten.
- Erfgoed(verenigingen): het kan leiden tot meer en beter behoud van religieus erfgoed; er vindt een meer zorgvuldige afweging plaats voor zowel gebouw als interieur. Maar hoe verhoud je je als de keuze door alle andere afwegingsfactoren anders uitvalt?

Hoe ziet een kerkenvisie eruit?

Elke gemeente met stakeholders gaat zijn eigen proces doorlopen – eigen dynamiek, cultuur, werkwijze;

Er is dan ook geen standaardrecept!

Wel veelal dezelfde bouwstenen (doel, draagvlak, dialoog, data) – alleen de volgorde, de mate waarin en de vorm is per gemeente verschillend.

Het resultaat ook!

In bovenstaand plaatje komt gemeente A tot een overzicht per kerk waarin aangegeven wordt wat er op termijn met alle kerken gaat gebeuren,

Gemeente B komt tot een stel, door iedereen gedragen, afspraken over de omgang met de kerkgebouwen, terwijl gemeente C komt tot een structureel kerkenoverleg met vertegenwoordigers van alle partijen die tweemaandelijks alle ontwikkelingen bespreken en afspraken maken.

Hoofdkenmerk van een kerkenvisie is dan ook die verscheidenheid en het maatwerk – wees gerust: er komt wel een handreiking!! (in maart)

gemeente Deventer

Den Haag

Utrechtse visie religieus erfgoed

Toekomst voor kerken Uden, Volkel en Odillapeel

Zes pilotgemeenten:

- Amersfoort
- Ooststellingwerf
- Oss
- Rotterdam
- Súdwest-Fryslân
- Zaanstad

Er zijn gemeenten en enkele kerkgenootschap met ervaring met het opstellen van een kerkvisie (zie ook volgende dia). Daarnaast is een zestal gemeenten op dit moment bezig – zij zijn vooruitlopend op de regeling gestart als pilotgemeenten. Hierin zie je grote verscheidenheid in opgave, aantallen en aanpak. Hun bevindingen en ervaringen worden meegenomen in de handreiking die nu opgesteld wordt. Daarnaast zullen de verhalen binnenkort op de website komen.

6 EERDERE KERKENVISIES

UTRECHT

2017 > 58 kerkgebouwen

- In opdracht van de gemeenteraad.
- Alleen monumenten.
- Kernkwaliteiten en transformatieruimte benoemd in herbestemmingsprofielen.
- Geen keuzes vooraf; volgen op marktontwikkelingen.
- Visie en herbestemmingsprofielen ook vastgesteld als toetsingsinstrument.

BERGEN OP ZOOM

2008 > 5 kerkgebouwen

- Gebouwencommissie gevormd met bisdom, parochies, gemeente en parochianen.
- Visievorming om te kunnen anticiperen op mogelijke ontwikkelingen.
- Gedragenheid kerkgebouw in de wijk en wensen van gebruiker vooropgesteld.
- Visieontwikkeling primair kwestie van dialoog; inventariseren kon altijd nog.

DEVENTER

2013 > 23 kerkgebouwen

- N.a.v. motie uit gemeenteraad.
- Opgave voor alle kerkgebouwen in kaart; vervolgens rol gemeente bepalen.
- Resultaat: open dialoog tussen gemeente en eigenaren; uitkomst: lokale agenda.
- Rol gemeente: agenderen, faciliteren en makelen.
- Geen harde afspraken vooraf, maar elkaar goed weten te vinden bij nieuwe ontwikkelingen.

UDEN

Gaande > 6 kerkgebouwen

- Sint-Petrusparochie initiatiefnemer.
- Bottom-up klankbordgroepen vanuit lokale gemeenschap.
- Verdiepingslag door herbestemmingsprofielen en haalbaarheidsonderzoek per kerk.

APPINGEDAM

2012 > 3 kerkgebouwen en 1 synagoge

- Gemeente initiatiefnemer tot Damster Kerkenroussel: uitruil van gebruikers.
- Uitgangspunt: focus op kwaliteit gebouwen, hun functionaliteit, en verhaal en betekenis voor de lokale gemeenschap.
- Gemeente maakt actief tussen behoeften en gebouwen.

DEN HAAG

2018 > 62 kerkgebouwen en moskeeën

- In opdracht van de gemeenteraad.
- Alleen niet-monumenten.
- Herijking waardering in A-, B- en C-categorie.
- Voornemen tot herbestemmingsprofiel per kerk.
- Communicatietraject per vrijgekomen kerk; stakeholders bij mogelijke herbestemming betrokken.

Financiering

- € 9,5 miljoen beschikbaar voor opstellen van kerkenvisies:
  - 2019 | € 3,5 miljoen
  - 2020 | € 3,2 miljoen
  - 2021 | € 2,8 miljoen
- Eén aanvraag per gemeente
- Uitkering bepaald door feitelijk aantal kerkgebouwen binnen de gemeentegrenzen
  - € 25.000,- | 1 tot 19 kerkgebouwen
  - € 50.000,- | 20 t/m 39 kerkgebouwen
  - € 75.000,- | 40 of meer kerkgebouwen

13

Een aanvraag indienen

Aanvragen van een decentralisatie-uitkering verlopen via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het aanvraagformulier is beschikbaar via de site www.cultureelerfgoed.nl. Dit formulier moet worden ingevuld, ondertekend door de gemandateerde bestuurder en gescand opgestuurd worden naar kerkenvisies@cultureelerfgoed.nl. Elke Nederlandse gemeente kan *eenmalig* in de periode 2019-2021 een aanvraag indienen. Het maximale bedrag waarvoor een gemeente kan aanvragen wordt bepaald door het feitelijk aantal kerkgebouwen binnen de gemeentegrenzen. Daarbij geldt de volgende verdeling: € 25.000,- voor 1 tot 19 kerkgebouwen € 50.000,- voor 20 t/m 39 kerkgebouwen € 75.000,- voor 40 of meer kerkgebouwen.

Om te kunnen bepalen hoeveel kerkgebouwen er per gemeente zijn hanteert de RCE een Kerkenbestand Nederland waarin alle kerkgebouwen tot en met 1970 zijn opgenomen, aangevuld met alle beschikbare informatie voor zover aanwezig over gebedshuizen van na 1970. Deze data staat de gemeenten die een aanvraag indienen eveneens ter beschikking en kan aangevraagd worden via kerkenvisies@cultureelerfgoed.nl. Als kerkgebouw wordt betiteld een gebouw dat doelbewust als gebedshuis gebouwd is, ongeacht de denominatie. Dat wil zeggen dat gebouwen zoals dorps huizen en dergelijke die niet als kerkgebouw gebouwd zijn, maar waar sommige kerkgenootschappen hun vieringen houden, in deze niet meetellen. Ook ander religieus erfgoed zoals kloosters, begraafplaatsen, wegkruisen of kapellen tellen niet mee voor de verdeling van de middelen.

Voorwaarden

- De decentralisatie-uitkering wordt gebruikt om te komen tot een integrale kerkenvisie;
- De kerkenvisie dient als toekomstperspectief voor alle kerken binnen de gemeente;
- Met oog op kennisdeling wordt medewerking verleend aan verzoeken van het ministerie van OCW over voortgang en resultaten;
- Na afloop wordt de opgestelde kerkenvisie gedeeld met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

14

Wat zijn de voorwaarden?

Omdat van belang wordt gevonden dat voor het opstellen van een kerkenvisie de dialoog wordt aangegaan, ligt het accent op dit proces. Doel is te komen tot gezamenlijk gedragen principeafspraken en handelingsrichtlijnen rondom het totale kerkenbestand. De vorm waarin de uiteindelijke afspraken in een document worden vastgelegd is vormvrij en kan per gemeente worden ingevuld. Ook wordt geen eindtermijn gegeven omdat elk te doorlopen proces z'n eigen wetmatigheid en tempo zal kennen. Met het oog op de onderlinge kennisdeling tussen gemeenten e.a. verdient het wel de voorkeur om de visie in de periode 2019-2022 af te ronden en wordt gevraagd relevante informatie over voortgang en resultaten te delen.

Ondersteuning

Middelen
Checklist, handreiking, stappenplan

Kennisdeling
Platform Toekomst Religieus Erfgoed
Nieuwsbrief
Meetings

Persoonlijk Contact
Rijksdienst, Steunpunt, Provincie

Zowel tijdens de opstart-, uitvoerings- als implementatiefase!

15

Ondersteuning

Op verschillende manieren zal de komende tijd ondersteuning geboden worden: door praktische middelen als checklist, handreiking, kennisdeling via de website (Platform Toekomst Religieus Erfgoed), nieuwsbrief, verschillende bijeenkomsten, trainingen ed maar het is ook mogelijk persoonlijk contact te hebben met de verschillende partijen.

Hierboven staan alle logo's van alle partners – in deze nieuwsbrief staat een overzicht van de partners met de bijdrage/ondersteuning die zij kunnen bieden in het proces van de kerkenvisies.

Abonneer u op de nieuwsbrief!!

TOEKOMST RELIGIEUS ERFGOED

Informeert & verbindt

MENU

HU

ZOEKEN

nieuws

Met Hart & Ziel

Magazine 'Met Hart en Ziel' over de nationale...

GEPLAATST DOOR REDACTIE

nieuws

160 uitdagingen voor Súdwest-Fryslân

GEPLAATST DOOR REDACTIE

over dit platform

Dit platform Toekomst Religieus Erfgoed biedt nieuws, opinie, kennis en ruimte voor discussie en verbinding. Het 'webteam' zorgt geregeld voor nieuwe informatie. Daarnaast is iedereen die in het thema geïnteresseerd is welkom om een steentje bij te dragen.

Meer weten over hoe u mee kunt doen?

[Lees hier verder...](#)

nieuws

nieuws

agenda

MEER AGENDA

www.toekomstreligieuserfgoed.nl

Appendix 3.

Samenwerkingsafspraken 2018-2021 Programma Toekomst Religieus Erfgoed

INLEIDING

- Kerkgebouwen zijn primair als gebedshuis gebouwd. Het religieus gebruik van kerkgebouwen neemt echter af als gevolg van verschillende oorzaken, waaronder vergrijzing en ontkerkelijking. De consequentie daarvan is dat kerkgenootschappen steeds lastiger de onderhoudskosten van kerkgebouwen kunnen dragen. Er is sprake van minder financiële armslag, stijgende kosten en een overcapaciteit aan gebouwen als gevolg van een teruglopend ledenaantal. Daardoor raken steeds meer gebouwen buiten gebruik of behoeven een andere (neven)functie. Een indicatie van de kerkvertegenwoordigers is dat 30% tot 80% van het kerkenbestand haar religieuze functie zal gaan verliezen. Op een totaal van zo'n 6.000 kerkgebouwen - waarvan 2.350 met de status van rijksmonument en naar schatting bijna duizend kerken met een gemeentelijke monumentenstatus - die Nederland kent, komt dat neer op 1.800 - 4.800 kerken. Daarbij is er ook de zorg voor de interieurs en de roerende goederen die een onbestemde toekomst tegemoet gaan als kerken hun oorspronkelijke functie verliezen. Uiteraard verschilt het aantal kerkgebouwen dat zijn religieuze functie gaat verliezen sterk, naar gelang denominatie en ligging in het land. Een dergelijke opgave geldt overigens ook voor ander religieus erfgoed zoals kloosters of aan kerken verbonden erfgoed zoals pastorieën en begraafplaatsen of kerkhoven.
- Er zijn ook positieve ontwikkelingen. Sommige traditionele kerkgenootschappen groeien en er is ook een nieuwe groep gelovigen in Nederland die een ruimtebehoefte kent en in sommige steden kerkgebouwen hergebruikt. Het sluiten van kerkgebouwen voor de oorspronkelijke functie betekent dan ook niet per definitie het verlies van deze gebouwen. Nederland kent een lange traditie in hergebruik, ook van kerkgebouwen. Zo zijn er alleen al zo'n vierhonderd rijksmonumentale kerken herbestemd. Ook veel kerkgebouwen met een gemeentelijke monumentenstatus of zonder bescherming hebben inmiddels een andere bestemming gevonden. Daarbij blijkt dat een breed scala aan functies in kerkgebouwen een plek kan vinden: van appartement tot zorginstelling van dorps huis tot kantoor en van restaurant tot boekwinkel. En veel van die herbestemde kerkgebouwen vervullen door hun nieuwe functie nog steeds een centrale plek in de gemeenschap. Dit brede scala aan functies zien we ook terugkomen in de grote politiek-maatschappelijke aandacht voor het vraagstuk van het behoud van kerkgebouwen vanuit diverse overwegingen: religieuze, cultuurhistorische, sociale, economische en ruimtelijke overwegingen. Dit onderwerp is de laatste jaren dan ook uitgegroeid tot een maatschappelijk breed geadresseerd vraagstuk.
- Deze positieve ontwikkelingen nemen niet weg dat het tempo en de schaal waarop de voortgaande secularisatie momenteel plaatsvindt om handelen vraagt. Het is zaak om de transformatie, die grotendeels tussen nu en 10 jaar zal plaatsvinden, op een dusdanige manier te accommoderen dat we niet van geval tot geval ad hoc moeten beslissen, maar meer planmatig kunnen zorgen voor een duurzaam toekomstperspectief van de kerkgebouwen.
- De Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft in haar brief Cultuur in een open samenleving van maart 2018 verduidelijkt dat het kabinet inzet op dit onderwerp en meerjarig gelden reserveert om gemeenten te stimuleren om lokale kerkervisies op te stellen. Daarnaast worden middelen ingezet voor restauratie en verduurzaming van grote monumenten, waaronder kerkgebouwen. In het licht van het Erfgoed Telt beleid van juni 2018 is deze inzet op religieus erfgoed herbevestigd. Voor de aanpak van de opgave is echter nadrukkelijk de samenwerking noodzakelijk tussen verschillende partijen.

Samenwerkingsafspraken

PARTIJEN

- A. De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
- B. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten namens de Nederlandse gemeenten
- C. Het Interprovinciaal Overleg namens de Nederlandse provincies
- D. Het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken, namens de aangesloten kerkgenootschappen
- E. De Erfgoedvereniging Heemschut
- F. De Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland
- G. Het Museum Catharijneconvent
- H. Het Nationaal Restauratiefonds

Hierna gezamenlijk te noemen 'Partijen'

OVERWEGEN HET VOLGENDE:

1. Van de circa 6.000 kerkgebouwen hebben 2.350 de status van rijksmonument en, alhoewel de precieze aantallen niet bekend zijn, is een voorzichtige schatting dat honderden kerkgebouwen een gemeentelijke monumentenstatus hebben. Het cultuurhistorische belang van deze gebouwen en hun interieurs is daarmee evident. De samenhang tussen het gebouw, de kunstwerken in het gebouw en haar interieur, de sociale verbanden rondom een kerk en de spiritualiteit verbonden aan kerken maakt deze gebouwen immers tot dé cultuurdrager bij uitstek van de afgelopen 10 eeuwen. Tegelijkertijd geeft dit grote belang ook aan dat het behoud van deze gebouwen niet alleen een verantwoordelijkheid is van de kerkeigenaren of van de erfgoedsector. Het vormt een brede maatschappelijke opgave. De problematiek van de toekomst van de kerkgebouwen kent in toenemende mate een publiek karakter dat vraagt om een gemeenschappelijke en gedeelde verantwoordelijkheid.
2. Behoud van religieus erfgoed wordt het beste bereikt door middel van het stimuleren van een bestendig gebruik. Onder bestendig gebruik wordt zowel het oorspronkelijke religieuze gebruik, meervoudig of multifunctioneel gebruik als een nieuw gebruik verstaan.
3. Het voorliggende programma bouwt voort op eerdere succesvolle samenwerkingsverbanden. Zo was er in 2008 het Jaar van het Religieus Erfgoed, een initiatief van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland & de provinciale Steunpunten Monumentenzorg en Archeologie. In dat jaar werd met name bij het brede publiek aandacht gevraagd voor het belang van religieus erfgoed. Door middel van de organisatie van diverse publieksactiviteiten door velerlei partijen werd gewerkt aan het verbeteren van de zichtbaarheid en toegankelijkheid van het religieus erfgoed, het bevorderen van cultuurparticipatie, het mobiliseren van menselijk kapitaal en het werken aan deskundigheidsbevordering. Zo werd bijvoorbeeld, door en voor gemeenten samen met de VBMK en de VNG, de handreiking religieus erfgoed opgeleverd voor de omgang met religieuze gebouwen. Ook leverde het Museum Catharijneconvent samen met diverse samenwerkingspartners een handreiking op voor het omgaan met roerend religieus erfgoed. Van 2013-2016 werkten partijen vervolgens samen onder de vlag van de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed. Tijdens dit initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is vooral onderzocht waar de opgaven lagen en zijn oplossingsrichtingen verkend. Het ging daarbij o.a. over financiële en juridische knelpunten, het bevorderen van openstelling van kerken en kloosters en het creëren van leeromgevingen zoals in het programma 'Adopteer een Kerk'.
4. Het nieuwe Programma Toekomst Religieus Erfgoed zet een stap verder in het daadwerkelijk adresseren van de grootste opgave, namelijk het groeiende functieverlies van kerken. Dit programma kan daarbij verder bouwen op de opbrengsten van de eerdere programma's en is in nauw overleg tussen de partners tot stand gekomen. Partners nemen binnen het nieuwe programma verschillende taken op zich.

KOMEN HET VOLGENDE OVEREEN:

Artikel 1. Doel van de samenwerkingsafspraken

Het doel van de samenwerking is een duurzaam toekomstperspectief te ontwikkelen voor het religieus erfgoed in Nederland.¹ Om dat te bereiken is het noodzakelijk om alle kerken in samenhang te bezien: van alle tijden, van alle geloven, monumentaal en niet-monumentaal. Om dat toekomstperspectief dichterbij te brengen is en wordt een samenhangend pakket aan afspraken, maatregelen en voorzieningen ontwikkeld binnen het Programma Toekomst Religieus Erfgoed. Een programma dat gedragen en uitgevoerd wordt door de partijen die hierin samenwerken.

Artikel 2. Beginselen

1. Partijen erkennen en respecteren ieders belang en positie. Immers iedere partij heeft als eigenaar, overheid, monumentenfinancier, kennisinstelling of belangenvertegenwoordiger eigen verantwoordelijkheden:
  - het belang van de kerkgenootschappen die opkomen voor hun geloofsuitoefening, hun kerkleden, plaatselijke kerkgemeenten en parochies en een belang hebben als eigenaar;
  - gemeenten die het vraagstuk bezien vanuit erfgoedbelangen, sociaal-culturele perspectieven, economische vitaliteit, ruimtelijke omgeving en maatschappelijke vastgoedwaarde;
  - provincies die het vraagstuk bezien vanuit regionale samenhang;
  - het Rijk dat behoud van rijksmonumenten voor ogen heeft;
  - erfgoedorganisaties die zich met name inzetten voor de cultuurhistorische kwaliteiten van de gebouwen en hun interieurs;
  - burgers die opkomen voor de leefbaarheid van hun wijk, dorp of stad.Met andere woorden, men heeft verschillende verantwoordelijkheden en niet altijd dezelfde belangen, toch heeft men elkaar nodig om de gewenste toekomst dichterbij te brengen. Daarbij ligt er wel een gedeeld belang, namelijk dat men het religieus erfgoed voor de samenleving wenst te behouden.
2. De insteek van de samenwerking is dat men elkaar wil helpen om gezamenlijk toe te werken naar duurzame oplossingen.
3. Partijen committeren zich met hun ondertekening aan de doelstelling van het programma, de gezamenlijke uitgangspunten en aan hun eigen opdracht binnen het programma. Ze zetten zich gezamenlijk in om de doelstellingen van het programma te realiseren.
4. De afspraken in dit document zijn in rechte niet afdwingbaar.

Artikel 3. Gezamenlijke uitgangspunten

Ten behoeve van de uitvoering van het programma zetten alle betrokken partijen zich gezamenlijk in voor:

1. het behoud van kerkgebouwen en hun interieurs;
2. het actief uitdragen van het publieke belang van kerkgebouwen;
3. het bijdragen aan een landelijke kennisinfrastructuur;
4. deelname aan een projectgroep en bestuurlijke stuurgroep waarin de voortgang van het programma zal worden bewaakt;
5. het waar aan de orde, participeren in en waar nodig initiëren van de totstandkoming van integrale lokale kerkenvisies;
6. een proactieve, probleemoplossende opstelling bij de totstandkoming van kerkenvisies;
7. het uitdragen van in kerkenvisies vastgelegde gezamenlijk gemaakte afspraken;
8. het werken aan kennis- en data uitwisseling rondom religieus erfgoed.

Artikel 4. De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

zet zich in aanvulling op artikel 3 in voor:

1. het bevorderen van de totstandkoming van integrale kerkenvisies, onder meer door hier middelen en kennis voor beschikbaar te stellen;
2. het bevorderen van een ondersteunende kennisinfrastructuur, onder meer door hier middelen en kennis voor beschikbaar te stellen;
3. het stimuleren van de vergroting van de toegankelijkheid van het religieus erfgoed;

---

¹ Met religieus erfgoed wordt bedoeld op religieuze overblijfselen uit het verleden die het verhaal vertellen van de ontwikkelingsgeschiedenis van een gebied en die de (lokale) samenleving belangrijk vindt om te bewaren. Gegeven het vraagstuk van vergrijzing en secularisatie bij de christelijke kerken ligt de focus in deze afspraken op die (kerk)gebouwen en de objecten daarbinnen. Het betreft echter niet alleen die gebouwen die rijksmonument zijn in de zin van de Erfgoedwet, of de objecten die voorwerpen van bijzondere cultuurhistorische betekenis zijn zoals bedoeld in de Wet tot behoud van cultuurbezit.

4. het bevorderen van duurzaam gebruik van religieus erfgoed door het stimuleren van innovatie;
5. het leveren van een bijdrage aan het vergroten van het draagvlak voor religieus erfgoed, bijvoorbeeld onder jongeren;
6. het ontwikkelen van aanbevelingen rondom de transformatieruimte van kerken die voor herbestemming in aanmerking komen.

Artikel 5. De gemeenten

zetten zich in aanvulling op artikel 3 in voor:

1. het bevorderen van duurzaam gebruik van religieus erfgoed, als centraal middel is gekozen voor een kerkensie;
2. het coördineren van de totstandkoming van integrale lokale kerkensies;
3. het betrekken van eigenaren, burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en waar nodig andere bestuursorganen bij de voorbereiding hiervan;
4. het bezien hoe een kerkensie een plek kan krijgen in de door gemeenten op te stellen omgevingsvisies;
5. het zoveel als mogelijk vroeg in het proces bieden van helderheid ten aanzien van de gebruiks- en transformatiemogelijkheden van kerkgebouwen (in termen van het bestemmingsplan, toepassing van (parkeer)normen en het afgeven van vergunningen);
6. het tegen het licht houden van het eigen gemeentelijk beleid en instrumentarium op de vraag in hoeverre het behoud van religieus erfgoed ondersteund wordt;
7. het waar mogelijk actief sturen van functies naar religieus erfgoed dat voor herbestemming wordt aangemerkt.

Artikel 6. De provincies

zetten zich in aanvulling op artikel 3 in voor:

1. het bevorderen van de inzet van een regionale ondersteunende kennisinfrastructuur om de totstandkoming van kerkensies te ondersteunen;
2. het tegen het licht houden van het eigen provinciaal beleid en instrumentarium op de vraag in hoeverre het behoud van religieus erfgoed ondersteund wordt;
3. het waar mogelijk actief sturen van functies naar religieus erfgoed dat voor herbestemming wordt aangemerkt;
4. het, al naar gelang de eigen rolopvatting ten opzichte van gemeenten en het eigen (erfgoed)beleid, stimuleren en/of coördineren van de totstandkoming van integrale lokale kerkensies.

Artikel 7. De kerkgenootschappen

zetten zich in aanvulling op artikel 3 in voor:

1. het bestendig gebruik van hun kerkgebouwen en hun interieurs, als belangrijk uitgangspunt voor behoud van dit erfgoed;
2. het zoveel als mogelijk vroeg in het proces bieden van helderheid ten aanzien van wat als een passende functie wordt beschouwd voor de kerkgebouwen waarvan in het kader van de kerkensie wordt vastgesteld dat zij geen religieuze toekomst meer hebben;
3. het vooraf bieden van duidelijkheid omtrent de interne besluitvorming en het mandaat van gesprekspartners bij het bepalen van de toekomst van de kerkgebouwen.

Artikel 8. Erfgoedvereniging Heemschut

zet zich in aanvulling op artikel 3 in voor:

1. het vergroten van het draagvlak onder burgerorganisaties die opkomen voor het erfgoedbelang;
2. het professionaliseren van de vrijwilligers.

Artikel 9. De Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland

zet zich in aanvulling op artikel 3 in voor:

1. het beschikbaar stellen van kennis en expertise, breder dan alleen voor de eigen leden;
2. het scholen van kerkbesturen en vrijwilligers in samenspraak met de partners, al dan niet onder de vlag van de Erfgoed Academie;
3. na draagvlakonderzoek mogelijk ontwikkelen van een door de partners en andere (kennis)instellingen gedragen aanspreekpunt vanuit een 1-loket gedachte.

Artikel 10. Museum Catharijneconvent

zet zich in aanvulling op artikel 3 in voor:

1. het inzetten van de kennis en expertise vanuit de eigen organisatie en vanuit de ervaringen met het Grootste Museum van Nederland voor kerkbesturen en vrijwilligers;

2. het scholen en begeleiden van kerkbesturen en vrijwilligers bij de vergroting van de toegankelijkheid van kerkgebouwen.

Artikel 11. Het Nationaal Restauratiefonds

zet zich in aanvulling op artikel 3 in voor:

1. het tegen het licht houden van het eigen beleid en instrumentarium op de vraag in hoeverre het behoud van religieus erfgoed nog meer ondersteund kan worden, onder andere ten aanzien van verduurzaming;
2. het scholen van kerkbesturen en vrijwilligers, al dan niet onder de vlag van de Erfgoed Academie.

HET PROGRAMMA OP HOOFDLIJNEN

Artikel 12. Prioriteiten

Het Programma Toekomst Religieus Erfgoed kent een vijftal speerpunten, die alle het behoud van religieus erfgoed tot doel hebben:

- het bevorderen van de totstandkoming van integrale lokale kerkenvisies;
- het ontwikkelen van een ondersteunende kennisinfrastructuur;
- het vergroten van de toegankelijkheid van religieus erfgoed;
- het stimuleren van innovatie voor verduurzaming van religieus erfgoed;
- het verbreden van het draagvlak voor religieus erfgoed.

Artikel 13. Integrale lokale kerkenvisies; een visie op een duurzaam toekomstperspectief voor religieus erfgoed

1. Het opstellen van integrale kerkenvisies op lokaal niveau is vrijwillig en wordt door de ondertekenende partijen gestimuleerd. Sommige burgerlijke gemeenten geven echter aan dit soort overleg nu al te voeren en hier andere werkvormen voor georganiseerd te hebben.
2. 'Integraal' houdt in dat in principe alle lokaal betrokken partijen aan tafel zitten tijdens het proces van totstandkoming van de visie, en dat alle kerken worden betrokken in de visie, zowel de monumentale als de niet-monumentale.
3. Een integrale kerkenvisie omvat principieel richtinggevende uitspraken tussen partijen over toekomstige functies/gebruik en over te behouden waarden: welke kerkgebouwen zullen in religieus gebruik blijven, welke staan open voor ander gebruik naast het religieuze, welke kerkgebouwen zullen dit verliezen en kunnen in principe herbestemd worden, welke worden (gedeeltelijk) gesloopt en voor welke kerken wordt een time-out afgesproken omdat nog niet bekend is wat de toekomst van die kerken zal zijn. Ook kan een opgestelde kerkenvisie heel goed een concretisering bieden van 'wat kwaliteit is' binnen de door gemeenten op te stellen omgevingsvisies.
4. Met inachtneming van vertrouwelijkheid die in dit soort processen ook van belang is, dient er gedurende het proces oog te zijn voor het feit dat men, zo snel als mogelijk is, ook naar buiten toe duidelijkheid biedt over de beoogde toekomst van betreffende kerkgebouwen.
5. Specifieke aandacht zal bij de totstandkoming van kerkenvisies gegeven moeten worden aan de ondersteuning van vrijwilligers die plaatselijke kerkbesturen en belangenorganisaties voor erfgoed bemensen, in verhouding tot de professionals bij onder andere overheden.
6. Een kerkenvisie is vormvrij. Ook hoeft een kerkenvisie niet noodzakelijkerwijs tot in detail uitgewerkt herbestemmingsprofielen of uitvoeringsplannen te bevatten. Want niet zozeer het uiteindelijke document waarin de afspraken worden vastgelegd is van belang, maar wel het feit dat partijen met elkaar de dialoog aangaan over een duurzaam toekomstperspectief voor kerkgebouwen. Het gaat om het met elkaar maken van principieel richtinggevende uitspraken, niet om het opstellen van juridisch bindende afspraken. Het is vooraf namelijk moeilijk te voorspellen waar marktpartijen op willen instappen. Juist om die marktpartijen, initiatiefnemers en ontwikkelaars zekerheid te kunnen bieden is het wel van belang om duidelijkheid te bieden over (on)mogelijkheden.

Artikel 14. Kennisinfrastructuur

1. Rondom de kerkenvisies wordt een ondersteunende kennisinfrastructuur ingezet c.q. opgebouwd. Deze kennisinfrastructuur behelst het stimuleren van de totstandkoming van een door de partners en andere (kennis)instellingen gedragen aanspreekpunt vanuit een 1-loket gedachte.
2. Daarnaast wordt de regionale infrastructuur ingezet om de totstandkoming van kerkenvisies te ondersteunen. Hierbij kan voortgebouwd worden op de kennis en expertise die er al is bij verschillende partners en andere (kennis)instellingen op het terrein van (religieus) erfgoed.
3. Ook zal er aandacht gegeven worden aan het scholen van vrijwillige kerkeigenaren/-besturen en erfgoedverenigingen.
4. Verder zal er aandacht zijn voor de koppeling van databestanden en bronhouders om in gezamenlijkheid de ontwikkelingen in het religieus erfgoed te kunnen monitoren.

Artikel 15. Draagvlak

1. Het inzetten op bestendig gebruik van een kerkgebouw vormt een belangrijk aandachtspunt bij het streven naar het verbreden van draagvlak voor religieus erfgoed.
2. Ingezet wordt ook op het vergroten van het draagvlak onder een groeiende groep jongeren die niet of nauwelijks nog in een kerkgebouw komt. Dat geldt ook voor medeburgers met een niet-christelijke achtergrond die minder goed bekend zijn met de betekenis van kerkgebouwen, maar dit religieus erfgoed wel mee de toekomst in moeten helpen dragen.

3. Daarnaast is het in z'n algemeenheid van belang om een (nieuw) gevoel van eigenaarschap voor kerkgebouwen te creëren bij burgers waarbij soms andere waarden en narratieven aangrijpingspunten bieden dan religieuze overwegingen.

Artikel 16. Publiekstoegankelijkheid

1. Een vergrote toegankelijkheid en openstelling van kerkgebouwen laat meer mensen genieten van de kwaliteiten van een gebouw en zijn interieur en kan bijdragen aan het vergroten van het draagvlak voor monumentale kerkgebouwen in dorp of stad. Een verhoogde toegankelijkheid kan ook een bijdrage leveren aan een verbeterde exploitatie.
2. Daarom wordt onder andere onderzoek uitgevoerd naar de (inter)nationaal toeristische potentie van het Nederlands religieus erfgoed.
3. Ook is het streven om het Grootste Museum van Nederland, waar inmiddels al meer dan 15 gebedshuizen in participeren, uit te breiden.
4. Tenslotte zal Museum Catharijneconvent het voortouw nemen om op basis van de opgebouwde kennis en expertise vrijwilligers van kerken te ondersteunen en te scholen bij een vergrote openstelling van hun kerkgebouw(en).

Artikel 17. Duurzaamheid

1. Voor religieus erfgoed gelden door hun omvang en bouwwijze specifieke vraagstukken ten aanzien van het toepassen van duurzaamheidsmaatregelen. Tegelijkertijd is duidelijk dat kerken en kloosters de komende jaren met dit duurzaamheidsvraagstuk flink aan de slag zullen moeten gaan.
2. Concrete investeringsmaatregelen voor restauratie en verduurzaming vallen buiten de reikwijdte van het Programma Toekomst Religieus Erfgoed, maar binnen het programma is het wel mogelijk om de bestaande kennis op dit terrein te bundelen en te evalueren.
3. Daarnaast wordt beoogd om samen met andere partijen een innovatieprogramma op te zetten waarin sprake is van kennis- en productontwikkeling, voortbouwend op eerdere ervaringen met de toepassing van duurzaamheidsmaatregelen in en rondom religieus erfgoed.

PROCEDURELE AFSPRAKEN

Artikel 18. Governance, overlegstructuur en evaluatie

1. De voortgang van het programma zal periodiek besproken worden met vertegenwoordigers van de ondertekenaars binnen een nader op te zetten bestuurlijke Stuurgroep.
2. Het overleg van de Stuurgroep kan advies geven de samenwerkingsovereenkomst te wijzigen of te beëindigen.
3. De Stuurgroep overlegt minimaal één keer per jaar en blikt daarbij terug op de voortgang in de voorafgaande termijn en kijkt vooruit naar toekomstige termijnen. Twee jaar na ondertekening vindt een formele evaluatie plaats van de geboekte resultaten en wordt verslag gedaan aan de ondertekenaars van de samenwerkingsovereenkomst.
4. De voorbereiding van de Stuurgroep vindt plaats door een ambtelijke Projectgroep. Het secretariaat wordt verzorgd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
5. Naast de formele lijn van Stuurgroep en Projectgroep zal een Ambassadeursgroep Religieus Erfgoed worden ingesteld met een meer vrije rol die gevraagd en ongevraagd over vraagstukken rondom religieus erfgoed kan adviseren, reflecteren en agenderen.

Artikel 19. Wijziging of beëindiging van de afspraken; toetreden nieuwe partijen

1. Elke partij kan de andere partijen verzoeken tot een wijziging of beëindiging van zijn deel van de overeenkomst, als bedoeld in artikel 18, tweede lid.
2. Van de wijziging wordt melding gemaakt aan de ondertekenaars van de samenwerkingsafspraken.
3. Met instemming van de Stuurgroep is het mogelijk dat nieuwe partijen toetreden tot de alliantie van het Programma Toekomst Religieus Erfgoed. Nieuwe partijen kunnen daartoe via het secretariaat een verzoek indienen bij de Stuurgroep.

Artikel 20. Financiële afspraken

1. Partijen dragen ieder hun eigen kosten voor de reguliere activiteiten.
2. De middelen voor het Programma Toekomst Religieus Erfgoed worden beschikbaar gesteld door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, onder voorwaarde dat de wetgever hiervoor voldoende middelen beschikbaar stelt.

Artikel 21. Overige bepalingen

1. De afspraken treden in werking na ondertekening door partijen.
2. De afspraken eindigen op 31 december 2021, tenzij er sprake is van tussentijdse beëindiging zoals genoemd in artikel 18, tweede lid.
3. Partijen kunnen in overleg besluiten om de samenwerking ook na 31 december 2021 voort te zetten.
4. Deze samenwerkingsafspraken zijn niet in rechte afdwingbaar.

Artikel 22. Geschillen

1. Indien tussen partijen in het kader van de samenwerking onder deze overeenkomst een geschil ontstaat, zullen partijen zich tot het uiterste inspannen om dat geschil in der minne te schikken. Er is sprake van een geschil indien één van de partijen daarvan schriftelijk en gemotiveerd melding maakt aan de stuurgroep, waarna de partijen binnen één maand na een zodanige melding met elkaar in overleg treden om te bezien of in der minne een oplossing van het geschil kan worden gevonden.
2. Indien het minnelijk overleg niet binnen zes maanden leidt tot een oplossing van het geschil, kunnen partijen deze overeenkomst wijzigen of beëindigen.

ONDERTEKENING d.d. 10 november 2018

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Ingrid van Engelshoven

Namens de Nederlandse gemeenten, Hubert Bruls, vice-voorzitter VNG-Bestuur

Namens de Nederlandse provincies, Josan Meijers, voorzitter IPO-Cultuur

Namens het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken, John Bakker, voorzitter commissie kerkelijke gebouwen CIO (CIO-K)

Namens de Erfgoedvereniging Heemschut, Peter Doolaard, lid bestuur Erfgoedvereniging Heemschut

Namens de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland, Michiel Zonneville, voorzitter bestuur

Namens het Museum Catharijneconvent, Marieke van Schijndel, directeur

Namens het Nationaal Restauratiefonds, Kees-Jan Dosker, directeur